

किरात लिम्बू आख्यान

तुङदुङ्गे मुन्धुम

ཐུང་དུང་གི་མུན་མུམ་

एक अध्ययन

डा. नवराज सुब्बा

HAMRO IDEA
PUBLISHING HOUSE

तुङदुङ्गे मुन्धुम - किरात आख्यान - एक अध्ययन

डा. नवराज सुब्बा

iHAMRO iDEA
Implementing Ideas...

प्रतिलिपि अधिकार

प्रतिलिपि अधिकार © २०२३ नवराज सुब्बा

Copyright © 2023 Nawa Raj Subba

All rights reserved

ISBN 978-9937-1-3547-4

<https://nrsubba.com.np/>

रचनागर्भ

मुन्धुमको अनुहारमा दलिएका लालीपाउडर पखालरेर एकछिन चश्मा खोलेर हेर्ने हो भने यो एक आख्यान वा पौराणिक गाथा हो। यसलाई लोक साहित्यको कोटीमा राख्न सकिन्छ। त्यसो भन्दैमा यो कुनै मनगढन्ते कथा होइन। पितृ विवरणलाई धार्मिक र सांस्कृतिक जामा लगाइएको अवश्य हो तर ओल्टाएर पल्टाएर हेरेमा त्यसको फेदनेर जरामा ऐतिहासिकता भेटिन्छ।

कुनै पनि आख्यान वा पुराकथालाई वाच्यार्थमा लिने हो भने हामी भुमरीमा पर्दछौं। त्यसको रूप, अलङ्कार, व्यङ्ग्यार्थ र लक्षार्थबाट नै कथाको सही अर्थ निकाल्न सकिन्छ।

किरात सभ्यता र साहित्यको अध्ययनमा लाग्दा एकदिन साँबा फयड वंशावली तयार गर्नुपर्ने अवस्था आयो। स्वजातीय समाजले दिएको दायित्वबाट पनि पन्छन सकिन। त्यसैले चुनौतिलाई अवसर मानेर अध्ययन गर्ने अठोट गरें। किरात साँबा परिवारको इतिहाससित गाँसिएको मुन्धुम अध्ययन सामग्री भए। सोही क्रममा मैले तुडदुङ्गे मुन्धुमको अध्ययन गरें।

बाल्यकालदेखि घरपरिवारमा तुडदुङ्गे पूजा गरेको देखेकाले पूजाको महत्त्व केही मात्रामा थाहा थियो। अब यसको ऐतिहासिकता अध्ययन गर्ने रहरलाई जाँगरमा बदल्ने बेला भयो।

तुडदुङ्गे मुन्धुमको अध्ययन नगरी साँबा फयड जातिको पहिचान नखुल्ने रहेछ भन्ने विश्वास भयो। अध्ययनले मेरो मनमा रहेका र उब्जेका जिज्ञासालाई धेरै हृदयसम्म शान्त बनाइदियो। त्यही ज्ञान र अनुभवलाई अक्षरमार्फत् पाठकसमक्ष साझा गर्दैछु।

आजकल किरात मुन्धुम अध्ययन गर्ने तथा प्रकाशित गर्ने लहर चलेको छ। जुन स्वागतयोग्य कुरो हो। यसमा कुनै पुरोहित साम्बा, फेदाङ्बा/माले गाएका गीतलाई लिपिवद्ध गर्ने गरिन्छ। धेरै मुन्धुम लिखित र पाण्डुलिपिमा उपलब्ध छन्। जसलाई मानवशास्त्रले प्रजाति वर्णन वा Ethnography भन्दछ।

किरात साँबाको प्रजाति विवरणलाई यहाँ मानवशास्त्रीय धरातलमा उभ्याएर अध्ययन र विवेचना गरिएको छ। यहाँ यो लेखकले तुङ्गुङ्गे मुन्धुमलाई मानवशास्त्रीय खोज्ने प्रयास गरेको छ। त्यसैले यो अध्ययन सामग्री यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्ने अनुसन्धानकर्तालाई सहयोगी हुनेछ।

हुन त यो विशाल ज्ञानको विषय र आकार प्रस्तुत लेखमा अँटाउने वस्तु नै होइन। त्यसैले यो प्रयास केवल शोधकर्ताले सम्पन्न गरेको अध्ययनको संक्षिप्त खाका मात्र हो। यसमा उठाएका तथ्य र सवाललाई बुझ्न ज्ञानका व्यापक आयाम पर्गेल्लु पर्ने हुन्छ। यो लेखकले सबै क्षेत्रमा आफूले देखेको भन्ने दावी गर्ने मूर्खता गर्दैन, यद्यपि यहाँ उठाइएका सवालहरूमा केही ब्याख्या गर्ने प्रयास भने गरेको छ। हालै प्रकाशित पुस्तक “किरात लिम्बू संस्कृति मानवशास्त्रीय विवेचना फयङ साँबा नालीबेली” मा विभिन्न सवालमा ब्याख्या गरेको छ। यो सङ्केत केवल जिज्ञाशु पाठकलाई सहयोग पुगोस् भनेर मात्र गरेको हो।

यो अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्नलाई कुनै ब्यक्ति वा संस्थाले आर्थिक सहयोग गरेको छैन। यो काम शोधकर्ता स्वयमले स्वस्फूर्त रूपमा गरेको एक प्राज्ञिक प्रयास हो। त्यसैले यो अध्ययनमा कुनै आग्रह, पूर्वाग्रह राखिएको छैन। यो लेखनमा जातीय, राजनीतिक, एवम् संस्थागत आग्रह पूर्वाग्रह समेटिएको छैन। सम्बन्धित जातीय संघ संस्थासित अध्ययन क्रममा शोधकर्ताले सम्पर्क गरे तापनि संस्थागत आबद्धता नरहेको ब्यहोरा समेत यहाँ प्रस्ट पार्दछु।

यहाँ मैले पाएका तथ्य, तर्क, तार्किय निष्कर्ष वा रायलाई कुरा नचपाइकन राखिदिएको छु। यसमा पाठक वा अन्वेषक सहमत वा असहमत हुन सक्दछन्, जसलाई म स्वागत गर्दछु।

अन्तमा, यो अध्ययन अघि बढाउन मलाई साँबा परिवार, फयङ परिवार एवम् व्यक्ति विशेषले साथ दिएका छन्। यस क्रममा ऐतराज फयङ साँबा

हाडपाड, ताप्लेजुड, धिरेन्द्र फयड साँबा हाडपाड, ताप्लेजुड, मानबहादुर फयड साँबा धरान, सुनसरी,, टेकबहादुर लिम्बू धरान, सुनसरी, हाल-बेलायतलाई हार्दिक धन्यवाद तथा आभार प्रकट गर्दछु ।

साथै, मोहनचन्द्र फयडहाड साँबा मेवाखोला साँबा ताप्लेजुड, प्रेम फयडहाड साँबा लिम्बू, भुटान, योगराज फयडहाड साँबा, सिक्किम, रामबहादुर फयडहाड साँबा, पाँचथर, मनाहाड फयडहाड साँबा, सङ्खुवासभा, चन्द्र फयडहाड साँबा, ललितपुरलाई धन्यवाद छ। पुस्तक प्रकाशन कार्यमा सहयोग गर्ने कौशलराज सुब्बा ललितपुर र निश्छलराज सुब्बा, विराटनगरलाई पनि धन्यवाद छ।

शोधकार्यमा मलाई ज्ञानको ज्योति प्रदान गर्ने सन्दर्भ सूचीमा उल्लिखित अग्रज लेखक तथा अन्वेषकहरू जसको ग्रन्थ, लेख तथा सूचनाले मलाई शोध कार्य र मार्ग प्रसस्त गरायो, सबैमा ससम्मान र आभार प्रकट गर्दछु। धन्यवाद।

डा. नवराज सुब्बा

विराटनगर, नेपाल

२०८० साल (सन् २०२३)

विषयसूची

तुङदुङ्गे मुन्धुम – किरात आख्यान – एक अध्ययन
प्रतिलिपि अधिकार

रचनागर्भ

विषयसूची

पुस्तक परिचय

१ परिचय

१.१ मुन्धुम परिचय

१.२ मुन्धुमका प्रकार

१.३ लिखित मुन्धुम

१.४ तुङदुङ्गे मुन्धुम

१.५ तुङदुङ्गे मुन्धुमको पृष्ठभूमि

१.६ साँबा परिवार

२ साहित्यिक पुनरावलोकन

२.१ पूर्व वैदिककालीन वोन र शिवधर्म

२.२ काशीवंशको यात्रा

२.३ सेन वंश र भारतमा कुसान आक्रमण

२.४ सेनवंशको सिमाङ्गद/ सिम्रौनगढ

२.५ तुङदुङ्गे मुन्धुममा पाइने सामाजिक जैविक ढाँचा

२.६ बराहक्षेत्र र किरात नाता

२.७ बराहक्षेत्रसित आदिवासीको नाता

२.८ खजुम मुन्धुम

२.९ निङ्लेखु लिम्बू र तुङदुङ्गे पूजा

२.१० वारूमहाङ लिम्बू र तुङदुङ्गे देव

२.११ तुङदुङ्गे मुन्धुम सम्बन्धी तिब्बती कहावत

२.१२ मुन्धुम बुझ्नेको तर मर्म नबुझ्नेको

२.१३ सामाजिक जैविक ढाँचा

२.१४ वंशावली समीक्षा

२.१५ किरात सेन साँबा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

३ समस्याकथन

३.१ मुन्धुमी धर्म जाने पनि मर्म नबुझेको अवस्था

३.२ तुङदुङ्गे मुन्धुमको उद्देश्य

३.३ तुङदुङ्गे मुन्धुम अध्ययनको औचित्य

३.४ तुङदुङ्गे मुन्धुम अध्ययनको सीमा

३.५ इतिहास लेखनका प्रवृत्ति

४ अध्ययन विधि

४.१ अध्ययन विधि

४.१ सैद्धान्तिक निरूपण

५ नतिजा

५.१ फयड साँबाको जनसंख्या

५.२ तुङदुङ्गे पूजा परम्परा

५.३ पूजा विधि तथा सामग्री

५.४ तुङदुङ्गे मुन्धुम

५.५ नेपाली अनुवाद

५.६ साँबा समुदायको पहल

६ छलफल तथा विश्लेषण

६.१ प्रकृति पूजा र पितृपूजा आदिवासी जीवनशैली हो

६.२ तुङदुङ्गे र ढडढङ्गे

६.३ सामाजिक जैविक ढाँचा अनुकूलको मुन्धुमी सार

६.४ सेन वंशको लिम्बुवान प्रवेश

६.५ सेनवंशको लिम्बू समुदायमा विलयन

६.६ बराहा कोकोहामाङ को थिए?

६.७ साँबा थर उत्पत्ति

६.८ फयड थर उत्पत्ति

६.९ मौखिक र लिखित मुन्धुममा भिन्नता

६.१० नूनपानी सन्धिमा उठको वंशावली सन्दर्भ

६.११ पुरातात्विक स्थलहरू

६.१२ सूर्यकुण्ड

६.१३ आदिवराहाको मूर्ति र खजुम मुन्धुम

६.१४ वराहक्षेत्र १५ वर्षको अन्तरालमा

७ निष्कर्ष

८ सुझाव

सन्दर्भ सामग्री

अनुसूची

अनुसूची १ तुडदुङ्गे मुन्धुमको पूर्ण पाठ

अनुसूची २ प्रथम वंशावली खाका

अनुसूची ३ सूचना संकलन चेक लिष्ट

अनुसूची ४ लिङ्गथाङ्ग यकको प्राकृतिक स्वरूप

अनुसूची ५ सामुहिक तस्वीरहरू

लेखक परिचय र अन्य प्रकाशन

पुस्तक परिचय

तुङदुङ्गे मुन्धुम किरात लिम्बू समुदायको सांस्कृतिक सम्पदा हो। यो किरात समुदायमा विशेष गरी साँबा जातिको पैत्रिक पूजा हो। यसलाई आख्यान भन्न सकिन्छ।

यस पुस्तकमा आख्यालाई ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा खोज्ने काम भएको छ। यहाँ प्रमाण र सिद्धान्तका आधारमा आख्यानको विश्लेषण गरिएको छ। सामाजिक जैविक नमूनाका सैद्धान्तिक धरातलमा आख्यानलाई तर्किक निष्कर्षमा पुऱ्याइएको छ।

एक सांस्कृतिक आख्यानमा रहेको तुङदुङ्गे मुन्धुमलाई आख्यान वा परम्परामा मात्र सीमित नराखेर त्यसलाई मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पर्गल्ने प्रयास अध्ययनमार्फत् भएको छ। यो शोधको प्रारम्भिक समीक्षात्मक स्वरूप एक पुस्तिका र लेखको रूपमा प्रकाशित भैसकेको छ। जसलाई पाठकले अभिरूचीपूर्वक पढेको पाइएको छ। यहाँ उक्त मुन्धुमलाई वस्तुगत आधार र शैद्धान्तिक पृष्ठभूमिलाई गाँसेर थप ब्याख्या गरिएको छ।

इतिहास तथा वंशावलीले साँबा जातिको इतिहास किरात-सेन-साँबासंग गाँसिएको जनाउँछ। यो मुन्धुमले ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई समर्थन गरेको पाइन्छ। यो अध्ययन यसैमा केन्द्रीत छ।

यस अध्ययनले हाम्रा सांस्कृतिक सम्पदाभित्र लुकेर रहेका ज्ञान, मूल्य र मान्यतालाई वैज्ञानिक दृष्टिले हेर्न अभिप्रेरित गर्दछ।

यो अध्ययन विभिन्न प्रमाण, आधारभूमि, वंशावली र लिम्बू जातिका विभिन्न मुन्धुम केलाएर विश्लेषण/संश्लेषण गरिएको हुँदा शोधकर्तालाई सहयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ।

१ परिचय

१.१ मुन्धुम परिचय

मुन्धुमः किरात जातिको परम्परागत ज्ञान हो। उनीहरू यसलाई आध्यात्मिक शक्ति मान्दछन्। मुन्धुमलाई किरातजन आर्यको वेदसरह आस्था गर्ने गर्दछन्। त्यसैले मुन्धुमी ज्ञानले नै किरात समुदायको धार्मिक तथा सांस्कृतिक पथप्रदर्शन गरेको हुन्छ। यसैले मुन्धुम किरात समुदायको जीवन दर्शन हो।

मुन्धुमलाई किरात समुदायका विभिन्न आदिवासीका जनजीब्रोले आफ्नोपन थपिदिएको छ। मुन्धुमलाई किरात लिम्बूले मुन्धुम, राईले 'मुन्दुम', 'मुदुम', 'दिउला' भन्ने गर्दछन्। त्यसै गरी मुन्धुमलाई किरात सुनुवारले 'मुक्दुम' र किरात याक्खाले 'मुन्तुम' भन्ने गर्दछन्। यद्यपि, यो शब्द उच्चारणमा सुनिने ध्वनिसाम्य तथा समान अर्थका आधारमा यो सिद्ध हुन्छ कि रूपमा अनेकता तापनि सारमा मुन्धुम किरातका साझा ज्ञान हुन्।

किरात मुन्धुमलाई विद्वानहरूले विभिन्न कोणबाट परिभाषित गरेका छन्। मुन्धुम शब्दमा रहेको 'मुन्' वर्णको अर्थ हल्लिनु वा घुम्नु हो। याक्थुङ भाषामा 'मुरा' वा 'मु' भन्नाले मुख वा मौखिक र 'थुम' भन्नाले बलियो भन्ने जनाउँछ। सोही आधारमा इतिहासकार इमानसिंह चेमजोङले पनि मुन्धुमलाई 'ठूलो बलको शक्ति' तथा 'मौखिक रूपमा चलायमान ज्ञान' बताएका छन्। अझ प्रष्ट पार्दै उनले मुन्धुमलाई किरातको वेद भनेका छन्। हुन पनि मुन्धुम वा वेद दुवैको अर्थ प्रकाशमय ज्ञान भएकाले किरात मुन्धुमलाई किरातको वेद भनिएको हो। किनभने यो मुन्धुमी ज्ञान प्रकाशमय छ जुन सर्वव्यापी र चलायमान हुन्छ। (Chemjong, 1965; 2003a, 2003b, 2003c)

किरात समुदायका पुजारी फेदाङबा/मा, साम्बा, येबाले मुन्धुमलाई देववाणी बताउँदछन्।

मुन्धुममा तागेरा निङ्वाःभू माडलाई सर्वत्र भेटिने उज्यालो शक्तिको रुपमा चित्रित गरिएको छ। जहाँ सूर्यको प्रकाश कुनै ठाउँ छेकिन सक्छ वा भूगोलमा कतै उज्यालो भए तापनि कतै अँध्यारो पर्न सक्छ। तर सर्वत्र एकसाथ एकनासले छाउने शक्ति भएको सर्वव्यापी उज्यालो प्रकाश बनेको मुन्धुमी ज्ञानको प्रकाश नै हो।

विद्वानहरूले मुन्धुमी श्रोतको खोजी र विश्लेषण गर्दा आर्यको वेद झैं किरात जातिको मुन्धुमलाई पनि श्रुति र स्मृति परम्परामा आधारित लोक साहित्य भनेका छन्। यो उनीहरूको जनआस्था हो, जीवन हेर्ने चश्मा हो, पथप्रदर्शक ज्ञान हो। किनभने मुन्धुमभिन्न सृष्टिकथा, यात्रागाथा, विधि-विधान, आचारसंहिता, उपचार विधि विद्यमान छन्।

मुन्धुम बौद्धिकमय, काव्यात्मक तथा सङ्गीतमय परम्परा हो। मुन्धुम अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना शब्दशक्तिले भरिपूर्ण हुन्छन्। मुन्धुमको संरचना अलङ्कारयुक्त एवम् यसको भाव रुपकले सजिएको हुन्छ। भनिन्छ, मुन्धुम कहिल्यै नसुक्ने ज्ञानको मुहान तथा ब्याख्या गरेर कहिल्यै नसकिने मुहान हो।

लोकसाहित्य भएकाले मुन्धुमको रचयिता अज्ञात छ। मुन्धुम श्रुति र स्मृति परम्परामा आधारित ज्ञान भएकाले यो मौखिक परम्परामा बाँचेको र फैलेको छ। यो लयवद्ध एवम् ज्ञानवर्धक महाकाव्य भएकाले लामो समयको अन्तरालमा पनि जीवन्त रहेको हो। लोक साहित्य भएकैले मुन्धुमले जनताबाट माया र आस्था दुवै पाएको छ।

धार्मिक काव्य घटनाप्रधान हुने तर त्यसको रचनाकाल र रचनास्थान अज्ञात रहन्छ। मुन्धुमका रचनाकार मात्र अज्ञात नभएर यसको रचनाकाल र पनि छाया परेका हुन्छन्। यद्यपि, मुन्धुममा प्राकृतता, औपदेशिकता, ऐतिहासिकता पाइन्छन् र यसले समाजको सर्वाङ्गीण परम्पराको उद्बोधन गर्ने गर्दछ।

अतः मुन्धुम किरात इतिहास र लोक संस्कृतिको बाहक र द्योतक हो।

१.२ मुन्धुमका प्रकार

प्रस्तुतिका हिसाबले मुन्धुम दुई प्रकारका हुन्छन्, मौखिक र लिखित।

किरात मुन्धुम मूलतः मौखिक परम्परामा आधारित ज्ञान र थिति हो। यसभित्र पाइने गहनता देखेर मुन्धुमलाई 'थुतुरे वेद' पनि भनिन्छ। आज पनि किरात लिम्बुका फेदाङ, साँबा, युमाले विभिन्न अवसरमा मनमनै मुखाग्र पारेका मुन्धुमलाई वाचन गर्ने गर्दछन्। जीवनका महत्वपूर्ण घटना जस्तै मान्छे जन्मदा, न्वारान गर्दा, उमेर पुगेर लुगा फेर्दा, विवाह गर्दा, स्वस्ति शान्तिका लागि माङगेना गर्दा, अनि मान्छे मर्दा, फेदाङले सम्बन्धित मुन्धुम मुखाग्र वाचन गर्ने गर्दछन्।

मनमनै कण्ठस्थ पारेर गाइने मुन्धुमलाई 'थुङसाप मुन्धुम' भनिन्छ। लिम्बू भाषामा 'थुङ' भनेको खानु र 'साप' भनेको पाठ हो। यसर्थ 'थुङसाप' भन्नाले कण्ठस्थ गरी गाइने काव्य परम्परा हो। यो प्राचीन कालदेखि चलिआएको ज्ञान र अभ्यास हो। मुन्धुमको रचयिता, रचनाकाल, रचनास्थल अज्ञात हुन्छन्। यसरी नै मुन्धुमले आज लामो कालखण्ड पार गरिसकेको छ।

त्यसै गरी लिखित रूपमा उपलब्ध मुन्धुमलाई 'पेसाप मुन्धुम' भनिन्छ। लिम्बू भाषामा 'पे' भनेको जाऊ र 'साप' भनेको पाठ हो। अतः 'पेसाप' भन्नाले कसैले लेखेर कसैलाई दिएको ज्ञानमय पाठ भन्ने बुझिन्छ।

यो लिखित मुन्धुम अर्थात् पेसाप मुख्यतः चार प्रकारका हुन्छन्। पहिलो हो, सक्सक् मुन्धुम, यसमा सृष्टिवर्णन गरिएको हुन्छ। दोस्रो हो, साम्जिक मुन्धुम, यसमा किरात दर्शनको गहन व्याख्या गरिएको हुन्छ। तेस्रो हो, साप्जी मुन्धुम, यसमा आध्यात्मिक दर्शनको व्याख्या पाइन्छ। र चौथो, साप् मुन्धुमभित्र कुनै घटना विशेष र इतिहासको विवरण पाइन्छ।

किरात दर्शनका पुराकथा, अर्ति उपदेश जस्ता ज्ञानलाई लिपिबद्ध गर्ने काम पनि इतिहासमा भएका छन्। नवौँ-दशौँ शताब्दीमा तम्बर खोलाका एक सन्त तथा किरात राजा सिरिजङ्गाले सर्वप्रथम मुन्धुम लिपिवद्ध गरे। (Tumbahang, 2013) त्यसपछि मुन्धुम लेखेर राख्न थालिएको अनुमान छ।

अठारौँ शताब्दीमा तेअङ्सी सेन थेबेले मुन्धुम सङ्कलन तथा लेखन कार्य गरेका थिए। तत्कालीन सत्ताले मुन्धुम लेखन तथा प्रचार प्रसारमा अवरोध

गन्यो। तापनि बीसौं शताब्दीमा पहिले लेखिएका तथा तत्कालीन अवस्थामा वाचित मुन्धुमलाई सङ्कलन गर्ने काम गरियो। (Marohang, 2017) यस सिलिसलामा लालसोर सेन्दाङ, इमानसिंह चेमजोङ, नारदमुनि थुलुङ, प्रेमबहादुर माबोहाङको नाम उल्लेखनीय छन्। उनीहरूले किरात मुन्धुम सङ्कलन तथा प्रकाशन गरे।

हाल एक्काइसौं शताब्दीमा पनि मुन्धुम सङ्कलन तथा प्रकाशन कार्य निरन्तर जारी छ। यस क्रममा चन्द्रकुमार सेर्मा, बैरागी काइँला, काजीमान सुब्बा, जसराज सुब्बा, नवराज सुब्बा लगायतले किरात मुन्धुम सङ्कलन तथा प्रकाशन कार्यलाई निरन्तरता दिएका छन्।

१.३ लिखित मुन्धुम

प्राचीन कालदेखि मौखिक रुपमा चल्दै आएको मुन्धुम परम्परालाई सिरिजङ्गाले पहिलो पटक नवौं-दशौं शताब्दीमा किरात लिपिमा लिपिवद्ध गरे। यसपछि लिखित परम्पराले निरन्तरता पाएन।

अठारौं शताब्दीमा तेअङ्सी सेन थेबेले किरात मुन्धुम र लिपि सङ्कलन र प्रकाशन गरे। त्यसबेला किरात भाषा र लिपि प्रचारमा धेरै अवरोध आए। फलस्वरूप यसको विकास हुन सकेन।

बीसौं शताब्दीमा सिक्किममा किरात लिम्बूहरूको एक भेलाले मुन्धुमविद् लालसोर सेन्दाङलाई मुन्धुम संकलन गर्ने जिम्मा दियो। (Marohang, 2017) उनले त्यसबेला सिक्किम, नेपाल घुमेर मुन्धुम सङ्कलन गरेका थिए।

राजनीतिक प्रतिकूलता मात्र नभएर हस्तलिखित मुन्धुम सीमित हुने भएकाले त्यो जनस्तरमा फैलन सकेन। ती मुन्धुम विभिन्न लिपिमा लेखिएका थिए। त्यसमा एकरूपता पनि थिएन। यद्यपि, इतिहासकार इमानसिंह चेमजोङले किरात मुन्धुम, संस्कृति र इतिहासको अध्ययन अनुसन्धान गरे। उनले विभिन्न लिपिमा रहेका मुन्धुमहरू सङ्कलन, सम्पादन कार्य गरे। फलस्वरूप उनले 'किरात मुन्धुम' वा किरातको वेद नेपाली भाषा तथा देवनागरी लिपिमा प्रकाशित गरे। (Chemjong, 2003a, 2003b, 2003c)

चेमजोडद्वारा प्रकाशित किरात मुन्धुम नै संभवतः छापाखानामा मुद्रित पहिलो मुन्धुम हो। पुस्तकाकार रूपमा छापिएको उक्त मुन्धुम ग्रन्थ किरात समुदायमाझ पुग्यो। प्रकाशित मुन्धुम नेपाली भाषा तथा देवनागरी लिपिमा भएकाले यसले सबै जात जातिको ध्यानाकर्षण गरायो।

चेमजोडको किरात मुन्धुम तथा साहित्यको अध्ययन अनुसन्धान र प्रकाशन कार्यले किरात सभ्यता र जातिको पहिचान र एकतामा बल पुग्न गयो। चेमजोडको कार्यले किरात दर्शनलाई जातीय क्षेत्रबाहिर निकालेर नेपाली माझ उभ्याइदियो। फलस्वरूप किरात मुन्धुम, दर्शन, इतिहासले राष्ट्रिय एकतामा पनि बल पुग्न गयो। त्यसैले किरात इतिहास र साहित्यमा चेमजोडले पुर्‍याएको योगदान उल्लेखनीय छ।

‘किरात साम्यो नुः येत्छाम थिम’ नामक एक उपयोगी पुस्तक आसमान सुब्बाले १९८८ मा प्रकाशित गरे। उनले छरिएर रहेका किरात मुन्धुमलाई सङ्कलन गरी नेपाली भाषा अर्थात देवनागरी लिपिमा प्रकाशित गरे। (Subba, 1988) यसका साथै किरात मुन्धुमलाई इतिहाससँग जोडेर मुन्धुमलाई फराकिलो आयामा प्रदान गर्नेमा नारदमुनि थुलुङ, प्रेमबहादुर माबोहाङको नाम उल्लेख्य छन्।

एक्काइशौं शताब्दीमा नेपाली भाषामा प्रचारित किरात सक्सक मुन्धुमलाई लिम्बू भाषा र सिरिजङ्गा लिपि समेतमा सम्पादन गरी वैरागी काइँलाले प्रस्तुत गरेका छन्। उनले समकालीन किरात लिम्बू पूजारी फेदाङको सहयोगमा मुन्धुम सङ्कलन र सम्पादन गरेका हुन्। उक्त पुस्तक ‘चःईत् मुन्धुम’ को नाममा प्रकाशित भएको छ। (Kainla, 2003)

किरात लिम्बूको सक्सक मुन्धुममा चङःत् नाम उल्लिखित पाइन्छ। उक्त चङःत् ज्ञानले किरात जातिको उत्पत्तिबारे जानकारी दिन्छ। हालै छपाई प्रविधिमा भएको विकासको उपयोग गर्दै काइँलाले पुस्तकमा नेपाली भाषा, किरात लिम्बू भाषा र लिपिलाई समेटेका छन्।

हाल किरात मुन्धुम सङ्कलन, सम्पादन, विश्लेषण तथा प्रकाशन गर्ने कार्यमा चन्द्रकुमार शेर्मा, जसराज सुब्बा, नवराज सुब्बा समेत क्रियाशील छन्।

किरात मुन्धुममा वस्तुतः ब्रम्हाण्डको उत्पत्ति, चराचर जगत, जीवजन्तु र मानिसको सृष्टि, मानव समाजको विकासबारे ब्याख्या गरिएको हुन्छ। जहाँ मानवीय स्वभाव जस्तै: रिस-राग र क्रोध, ईर्ष्या, छलकपट, व्याभिचार, पाप, धर्मकर्म, घटनाक्रम सम्बन्धी जानकारी पाइन्छ।

तुडदुङ्गे मुन्धुम एक साप मुन्धुम हो जसले ऐतिहासिक घटनाक्रम बताउँछ। कुनै जातिविशेषका घटनाक्रमलाई सम्झँदा वा उक्त पैत्रिक थिति वा परम्परा मान्दा परिवारजनलाई शुभ हुने, शक्ति र ज्ञान मिल्ने मान्यता छ। यसरी यी मुन्धुमी ज्ञान सांस्कृतिक सम्पदा बनेका छन्।

१.४ तुडदुङ्गे मुन्धुम

तुडदुङ्गे मुन्धुम साँबा लिम्बू जातिको एक विधिवत पितृ-पूजा हो।

विभिन्न पूजा सामग्री सजाएको माडथानमा फेदाङ्बा, येबाद्वारा गाथा गायन गरी अनुष्ठान सम्पन्न गरिन्छ। हरेक तीन वर्षमा तीनवर्षे बोका र भालेसहित तुडदुङ्गे देवका प्रिय हातहतियार, वाद्यवादन, खाद्यवस्तु सजाएर पूजा थान बनाइन्छ।

पूजा गर्दा परिवारजनको भलो हुने खासगरी परिवारजनको मनस्थिति, क्रोध, आवेगलाई नियन्त्रण हुने, घरपरिवारलाई रक्षा हुने र मङ्गल प्राप्ति हुने जनविश्वास गरिन्छ। (Chongbang, 2009)

तुडदुङ्गे पूजा विशेषतः साँबा परिवारको कूलपूजा हो। साँबा छोरीचेलीद्वारा परम्परा फैलिएर हाल गैर-साँबा लिम्बूले पनि तुडदुङ्गे पूजा गर्ने गर्दछन्। यो पूजा हाल सबै लिम्बूको साझा पूजा बनेको छ।

मुन्धुमी तहमै सांस्कृतिक सम्बन्ध रहेका निडलेखु, खजुम र वरूमहाड थरका लिम्बूमाझ तुडदुङ्गे देवलाई फरक ढङ्गले हेरिएका मुन्धुम छन्। त्यसले तुडदुङ्गे देवको ऐतिहासिकतालाई मान्यता दिन्छ।

१.५ तुडदुङ्गे मुन्धुमको पृष्ठभूमि

तुडदुङ्गे मुन्धुमको इतिहास मूलतः साँबा लिम्बूसित गाँसिएको छ। यो आख्यान सप्तकोशीका शासक बराहा/ कोकोहा माडसित जोडिएको छ।

कोशी नदी गढन्तबारे विचार गर्दा यो शब्द भोटबर्मेली भाषाबाट आएको संज्ञा हो। तिब्बती भाषामा नदीलाई 'को' भनिन्छ। कोशी नदीका मूलहरू तिब्बतमा पर्दछन्। यसैले कोशी नामाकरण पनि तिब्बती वर्ण 'को' बाट उद्भव भएको प्रमाण मान्य ठहर्दछ। (Pande, 1986)

दुई नदीको सङ्गमस्थलमा राजधानी स्थापना गरी शासन गरेकाले तत्कालीन राजाको नाम कोकोहाङ रहन गएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यो क्षेत्र धेरै अधिदेखि तराई-पहाड गर्ने प्रवेश मार्गका रूपमा प्रसिद्ध थियो।

संस्कृत भाषा निर्माणमा रैथाने किरात शब्दको योगदान रहेको छ। (India Inspires, 2014) कोकोहा बराहा क्षेत्रका जङ्गलमा बँदेल प्रशस्त पाइने हुँदा त्यसैबाट यो स्थानको नाम नेपाली भू-अभिधा (Toponym) बराहा क्षेत्र भएको बुझिन्छ। यो प्राचीन किरात स्थल भएकोले लिम्बू भाषाको 'सराहा' बाट संस्कृत र नेपाली भाषाको बराहा नाम विनिर्माण भएको विश्लेषण गरिन्छ। (Subba, 2019)

तुङदुङ्गे मुन्धुम अनुसार कोकोहाङ राजाको राजधानी कोशी बराहा क्षेत्रबाट उनका कान्छा छोरा तुङदुङ्गे यात्रा गर्दै उँभो थोक्सुबा, सोगबु, लेगुवा, कुरुले, जल्हारा, बेल्लहारा, पाख्रीबास हुँदै याक्खागाउँ पुगे। त्यहाँबाट अरुण, वरुण नदी तर्दै साम्थोक, कान्थोक पहाडी शृङ्खला नाध्दै मेवाखोला पुगे। त्यहाँ मादेन ओमदिनले उनको परिचय मागे। देवको परिचय पाएपछि सुलुङदिन लगायत साँबा परिवारले तुङदुङ्गे देवलाई भव्य स्वागत गरे।

साँबा लिम्बूले अझै पनि तुङदुङ्गे देवलाई आफ्ना पुर्खा मानेर हरेक तीन वर्षमा वा बिजोर वर्षमा एउटा तीनवर्षे बोका र कुखुराको भाले भोग दिएर पूजा गर्ने चलन छ। पितृदेव तुङदुङ्गेलाई खुसी पारेमा घरपरिवारमा सुखशान्ति छाउने, मानसिक रोग नलाग्ने, रोगव्याधिले नछुने वा अकालमा नमरिने शक्ति प्राप्त हुने उनीहरूमा जनविश्वास छ।

१.६ साँबा परिवार

आज किरात लिम्बू एक महाजातिमा परिणत भएको छ। किनभने यस अन्तर्गत ३७९ थर, उपथर छन्। लिम्बूको सयौँ थर मध्ये एक थर साँबा हो जसभित्र समेत करिव डेढदर्जन उपथर छन्।

हुन त साँबा उपथर गणना बारे स्वयम् उनीहरूबीच मतैक्यता छैन। यसैले साँबा उपथरको सङ्ख्या एकिन गर्न उनीहरू तल्लीन छन्।

विभिन्न साँबा वंशावली तथा अन्य स्रोतका आधारमा साँबा सदस्यको नामावली अद्यावधिक गरिएको छ। जुन यसप्रकार छ- (१) चडबाड (२) लुङहिम्बा (३) फेन्छाङ्वा (४) फयड (५) काईदाङ्बा (६) मिक्केन्दाङ (७) मादेन (८) तडदप्पा (९) सेड (१०) मुदेन्छड (११) तेस्येबा (१२) वेत्नेबा (१३) पाकसाँबा (१४) तुम्साँबा, (१५) लेगुवा (१६) साम्बाहाङ (१७) ताप्मादेन र (१८) हिनाहाङ। (Chongbang, 2009; SambaMingshra, 2018; Tumbahang, 2011; Sembu, 2014)

एक पुरानो मध्येको एक थर साम्लुप्पी साँबा माथि साँबाका १८ उपथरमा परेको छैन। किरात अध्येता तिगेलाअनुसार उनीहरू आफूलाई काशीवंश/ काशीगोत्र भएको दाबी गर्ने गर्दछन्। (K. Tigela, personal communication, August 15, 2019) हाल साम्लुप्पी साँबाबारे यथेष्ट जानकारी नभए तापनि तिगेलाबाट प्राप्त सूचनाको आधारमा काशीवंश दाबी गर्ने साँबा पनि खाम्बोङ्बा, सेनवंश हुन सक्दछन्। किनभने साँबा उदविकासमा किरात, लिच्छवी र सेन काल गाँसिएको इतिहासले सङ्केत गर्दछ। (Rai, 2005; Pandeya, 2013; SenChobegu, 2007)

माथि १८ मध्ये ९ उपथर आफ्नो उदभव पहिचान पहिल्याएर साँबा मिङ्सा सङ्घुम्भोमा संगठित भएका छन्। उनीहरूले लिङथाङ यकलाई साँबा उदभवस्थल मानेका छन्। बाँकी साँबाका हकमा उनीहरू त्यहाँका पुराना साँबा भए तापनि उनीहरूका पुर्खा त्यहाँ कहिले आएका थिए वा उनीहरूले साँबा थर कसरी पाए भन्नेमा सम्बन्धित उपथरको भनाइ हालसम्म नआएकाले यसमा अध्ययन हुन बाँकी छ।

साँबा परिवारका डेढदर्जन उपथरमध्ये अधिकांशको माङ्गेना यक (मुनातेम्बे) मेवाखोला थुम साँबास्थित लिङथाङ यक हो। उक्त साँबा पितृस्थल माङ्गेना यकलाई साँबा थरको उत्पत्तिस्थल मानिन्छ। त्यहाँबाट कालान्तरमा यिनीहरू विभिन्न क्षेत्रमा विस्तारित भए।

साँबा परिवारका एक सदस्य फयडमा केन्द्रीत होऔँ। हाल फयड थरका साँबा ताप्लेजुड जिल्लाको मेवाखोला साँबा गाउँ, आठराई हाडपाड, सङ्खुवासभा जिल्लाका विभिन्न गाउँमा, पाँचथर, सुनसरी, मोरङ, झापा, र ललितपुर जिल्लामा बसोबास गर्दछन् । सयौँ वर्ष अघिदेखि यिनीहरूको बसाइसराई भएको थियो। यिनीहरू भुटान, सिक्किम, असम, नागालैण्डमा गई बसेका छन्। हाल केही घर फयड वेलायतमा गएर बसेका छन्।

फयड परिवार जहाँ रहे पनि यिनीहरू मेवाखोला साँबा गाउँ स्थित लुङथाङ यकलाई आफ्नो ऐतिहासिक पितृस्थल, उत्पत्तिस्थल (मुनातेम्बे) र पवित्र माङ्गेना यक मान्दछन्। हाल परिस्थितिवश तुङदुङ्गे पूजा गर्न भ्याए पनि नभ्याए पनि कूलपूजा गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता यिनीहरूमा रहेको पाइन्छ।

२ साहित्यिक पुनरावलोकन

२.१ पूर्व वैदिककालीन वोन र शिवधर्म

प्रकृतिपूजक वोन तथा शैवधर्म भारतवर्षको पूर्ववैदिक (Pre-Vedic) दर्शन हो। शैव धर्ममा अन्तरनिहित सङ्ख्या सिद्धान्त र योग विद्यालाई पछि आर्यले उत्तर वैदिक कालमा ग्रहण गरेका थिए। (Danielou & Gabin, 2003)

जैन धर्म मानवतावदी, कर्मवादी र वर्णव्यवस्था (जातिपाति) मा विश्वास गर्ने धर्म हो। कालान्तरमा विकसित बौद्ध धर्म र वैष्णव धर्मले यही जैन दर्शनका कतिपय दर्शन अनुकूलन गरी आ-आफ्नो दर्शन र धर्म निर्माण गरे।

उत्तर वैदिक कालमा सनातनले माथिका शैव, जैन, बौद्ध, वैष्णव धर्मलाई अनुकूलन गरी सनातन (हिन्दू धर्म) निर्माण गर्‍यो। तर यहाँ उल्लेख्य के छ भने पौरुष, शक्ति/धरती/प्रकृति, तत्त्वबोधक शैव धर्मले वर्णव्यवस्था (जातपात प्रथा) र ब्राम्हणवाद अस्वीकार गर्दछ। (Danielou & Gabin, 2003)

ईशापूर्व १५०० तिर आर्य समूह तथा आर्य संस्कृति भारतवर्षमा प्रवेश भएको थियो। उनीहरूले त्यहाँका आदिवासी उपर अनेक हथकण्डा अपनाएर विजय हासिल गरी उनीहरूलाई रैथाने स्थलबाट विस्थापित गरी दिए। आदिवासीका रैथाने पूर्व वैदिक मिथकलाई आर्यले वेद, पुराण तथा सनातन धार्मिक ग्रन्थहरूमा अनुवाद गरे र आफ्नो बनाए। उनीहरूले आदिवासी ज्ञानलाई वेद र मिथकलाई पुराणका रूपमा संस्कृतमा अनुवाद गरे। कालान्तरमा आदिवासी ज्ञान सग्रहित वेद र पुराणलाई आर्य र हिन्दूसित जोडिदिए। त्यत्ति मात्र नभएर आदिवासीका पवित्र तीर्थस्थललाई समेत सनातन पछि वैष्णव हिन्दू धार्मिक स्थल बनाइयो। (Kalyanaraman, 2019)

हालको एक दृष्टान्त ताप्लेजुङ जिल्लामा रहेको किरात लिम्बूहरूको पवित्र तीर्थस्थल तिम्बुङ पोखरीमा विष्णुको मन्दिर बनाएर उक्त पोखरीको नाम एमालेबाट निर्वाचित योगेश भट्टराई पर्यटन मन्त्री भएको बेलामा विष्णु पोखरी राखियो। जुन कदमको आदिवासीले विरोध गरे। उनी जनप्रतिनिधि भएको बेलामा ताप्लेजुङको सुकेटार विमानस्थललाई एक एमाले नेताको नाम राख्ने दुस्प्रयास सरकारले गरेको थियो जसको जनस्तरमा विरोध भयो र रोकियो। स्मरण रहोस्, यस अघि ताप्लेजुङको सदरमुकाम फुङलिङलाई पनि फुलवारी नामाकरण गर्न खोजिएको थियो जसको विरोध भएकाले पूरा हुन सकेन।

यसरी हिन्दुवादी सत्ताले आदिवासी मौलिकताको अपहरण गर्ने काम निरन्तर जारी राखेको छ। हालसम्म आदिवासी साहित्यको अपहरण भयो, उनीहरूको थातथलो खोसियो, हुँदा हुँदा आदिवासी संस्कृति र जीवनशैलीलाई नै अस्तव्यस्त बनाएर आदिवासी आपसमा नचिनेर जुधाजुध गर्ने अवस्था पुऱ्याइएको छ। यो आजको कटु यथार्थ हो। यसले माथि उल्लिखित तथ्यहरूलाई समर्थन गर्दछ।

२.२ काशीवंशको यात्रा

ईशापूर्व ४००० मा सुमेरमा मङ्गोल जाति थिए। (Chemjong, 2003b; Thulung, 1985)

भाषाशास्त्री पोखरेलका अनुसार उनीहरूको भेट त्यहाँ काशी जातिसित भयो। यसअघि काशी र गुथ (गाईपालक) बीच रक्तमिश्रण भइसकेको थियो। पछि पुनः सुमेर र काशी जातिको त्यहाँ रक्तमिश्रण भयो। यसरी कालान्तर सुमेर प्रभावित काशी जाति किर (किरात) भए र काशी प्रभावित सुमेर जाति काशी (कश्यप) खस भए।

यही किर जातिबाट अर्को शाखा युरोपमा सुकर (Suker) जाति जन्मियो। यही सुकरलाई ग्रीसेलीहरू बराह (Batrahos) र सनातनी पूर्वजहरू कोक भन्दथे। सिसलीको पुराकथाका राजा कोक (कोकलस) र किरात क्षेत्रको बराह क्षेत्रको कोकाहा नदीको सन्दर्भ सादृश्य र अर्थपूर्ण छ। (Pokhrel, 1998)

किरातकालीन राजा कोकोहाङ र बराहक्षेत्रका बराहा माङ कोकोहा माङ सन्दर्भ सादृश्य भाषिक दृष्टिले अर्थपूर्ण भेटियो। यसै गरी कोशी नामकरण तिब्बती वर्ण 'को' वर्ण जसको अर्थ नदी भएको र सोही शब्दबाट कोशी गढन्त भएको हो। (Pande, 1986) यहाँ 'को' शब्द स्रोत र व्युत्पत्तिका आधारमा दुई नदीको सङ्गमस्थल बराहक्षेत्रमा सेन राजधानी स्थापना भएको हुँदा को-को हाङ भनिएको हुनसक्दछ। यातायातका दृष्टिले यो क्षेत्र तराईबाट पहाड प्रवेश गर्ने, काठमाडौँ उपत्यका जाने मुख्य मार्गमा पर्दथ्यो।

संस्कृत भाषामा रैथाने किरात शब्द समेतको योगदान रहेको छ। (India Inspires, 2014) यस तथ्यलाई विचार गर्दा किरात लिम्बू भाषाको बँदेलबोधक 'सराहा' शब्दबाट संस्कृत भाषाको 'बराहा' बनेको हुनुपर्दछ। किनभने यिनीहरूको ध्वनि उच्चारणमा समध्वनि (Homonym) र समान अर्थ पाइन्छ। यो समध्वनि संयोग मात्र नभएर यसमा आदिवासी शब्द पनि लुकेको छ। बराहा क्षेत्र जङ्गलमा बँदेल प्रशस्त पाइने हुँदा यसैबाट यसको भू-अभिधा (Toponym) सराहाबाट बराहक्षेत्र भएको यो कलमको विश्लेषण छ। (Subba, 2019)

२.३ सेन वंश र भारतमा कुसान आक्रमण

भारतीय इतिहासकारहरूले भारतमा भएको कुसान आक्रमण र त्यसबाट हिमालय क्षेत्रमा परेको प्रभावबारे लेखका छन्। भारतमा सन् ३४०-४५५ तिर कुसान आक्रमण भएपछि त्यहाँका हुण, सेन, लिच्छवी विस्थापित भए। उनीहरू नेपालको पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा पसे र किरात लिम्बू भए। (Pandeya, 2013)

एक किरात सेन लेखकका अनुसार भारतमा कुसान आक्रमणपछि सन् ८९ तिर नागा, सेन र लिच्छवी भारतबाट किरात देशभित्र पसे। (SenChobegu, 2007)

इतिहासकार इमानसिंह चेमजोङ अनुसार सन् छैटौँ शताब्दीमा दश लिम्बुवान गठन भयो। जसानुसार सेरेङहाङ/ श्रेङहाङले मेवाखोलामा र साम्लुप्पी साँबाले तम्बर खोला क्षेत्रमा शासन गरे। चेमजोङ अनुसार त्यसबेला

मेवा खोला क्षेत्रमा साँबा, सेड चडबाड र तम्बरखोलामा पाकसाँबा बस्ने गर्दथे।(Chemjong, 2003c)

साँबा गाउँ र लिवाङ गाउँ हाल ताप्लेजुङको मेवाखोला थुममा पर्दछन् । चेमजोङले साँबा र लिबाङ शब्दलाई लिच्छवीकालीन शब्द बताएका छन् । उल्लिखित तथ्यहरूका आधारमा ईस्वी सम्बत् पहिलोदेखि पाँचौँ शताब्दी कालखण्डमा किरात, लिच्छवी, सेन मेवाखोला, तम्बरखोला पसेको अनुमान गर्न सकिन्छ। (Rai, 2005; Pandeya, 2013; SenChobegu, 2007)

अतः पहिलो देखि पाँचौ शताब्दीमा किरात, लिच्छवी, सेनबाट साँबा लगायतका लिम्बू उदविकास भएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यही कालमा मेवा खोला, तम्बर खोला क्षेत्रमा साँबा थर बनेको र उक्त थरबाट स्थानको भूअमिधा साँबा गाउँ रहेको हुनसक्दछ।

२.४ सेनवंशको सिमाङगढ/ सिम्रौनगढ

ईस्वी सन् ९०० देखि ११०० सम्म नेपाल अशान्त थियो। (Chemjong, 2003c) नवौँ शताब्दीपछि चाणक्य नीति, हिन्दू धर्म, बौद्ध धर्म विषयलाई लिएर नेपाल, भारत र तिब्बतमा गृहयुद्ध नै चलेको थियो। ती देशबीच आपसी युद्ध हुने गरी राजनीतिक तनाव सृजना भएको थियो। (Sharma, 1965)

यही क्रममा चित्तौरगढबाट सिमाङगढ/ सिम्रौनगढमा आएका सेन राज्य पनि अशान्त थियो। सेनवंशी राजाका सन्तान अभिसेन सन् १०२५ तिर सिमाङगढका राजा थिए । अभिसेन सन्त स्वभावका थिए । उनका सेनापति नान्यदेव (नेवार सेनापति) ले उनलाई शासनबाट अलग पारी दिए । सिमाङगढमा पनि अस्थीर युद्धकालीन अवस्था भएकाले त्यहाँ सेनवंश ६/७ पुस्ता मात्र टिकेको थियो। (SenChobegu, 2007)

त्यहाँबाट सेनवंश पूर्वतर्फ लागे। उनीहरूले चौदण्डी क्षेत्रलाई आफ्नो आश्रयस्थल एवम् राज्य बनाए। त्यहाँ शासन गर्ने चुडामणि सेनका सन्तान आश्रयस्थलको खोजीमा पहाड हिमाल क्षेत्रमा तितरबितर भए। किरात लिम्बुवानमा पसेर उनीहरूले विभिन्न राज्य स्थापना गरे र दरसन्तान विस्तारित गरे। (SenChobegu, 2007)

प्रस्तुत अध्ययनले यही सेन वंशको तत्कालीन इतिहासभित्र तुङ्गुङ्गो देवको उपस्थिति खोजेको छ।

२.५ तुङ्गुङ्गो मुन्धुममा पाइने सामाजिक जैविक ढाँचा

मानवशास्त्रले कुनै जातिलाई मानव समुदायको एक सदस्यको रूपमा हेर्दछ। मानिसको विकास र व्यवहारको अध्ययन गर्न यो विधा अन्य विधाभन्दा विस्तृत र भरपर्दो छ।

प्रस्तुत अध्ययनलाई मानवशास्त्रीय सामाजिक जैविक ढाँचामा अध्ययन गरिएको छ। मानवशास्त्रले कुनै विशेष समुदायको कुनै विशिष्ट ऐतिहासिक पक्षको मात्र अध्ययन गर्दैन। यसले सम्पूर्ण मानिसको आरम्भिक स्तरदेखि वर्तमान कालसम्मको अध्ययन गर्दछ।

किरात लिम्बू समुदायमा पुर्खा, पितृलाई साम्माङ्ग अर्थात् देव मान्ने चलन छ। तुङ्गुङ्गो देव साँबा जातिका पुर्खा मानिन्छन्। मुन्धुम अनुसार उनी आफ्नो वंश दाजुभाइ खोजी गर्दै यात्रामा निस्किए। सेन वंशको तत्कालीन शासकीय प्रभाव क्षेत्रभित्र लिम्बुवान पनि परेकाले उनी त्यहाँ निर्धक्क घुमेको अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन।

यसलाई विल्सन (1975) को सामाजिक जैविक सिद्धान्त (Sociobiological Theory) अनुरूप भएको घटनाक्रम मान्न सकिन्छ। मानिस आफ्नो पुर्खा, वंश, जिन खोज्दै जाने र आफ्नो सङ्गठन बलियो र विस्तारित बनाउने आकाङ्क्षा हुन्छ। मानिसको जिनमा त्यो विशेषता अन्तरनिहित हुन्छ। त्यही सामाजिक जैविक आकाङ्क्षा प्रस्तुत तुङ्गुङ्गो मुन्धुमी कथामा पाइन्छ।

तुङ्गुङ्गो देव आफ्ना वंश बस्ने स्थलहरूको यात्रा गर्दछन्। यस क्रममा उनी अरुण, वरुण, तम्बर खोला, मेवा खोला क्षेत्रको यात्रा गर्दछन्। उनीभित्र रहेको जिनको प्रभावले उनले आफ्ना मानिस खोजपडताल गरेको अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन। यसकारण यो मुन्धुमको घटनाक्रमलाई सामाजिक जैविक ढाँचा (Sociobiological model) अनुरूप विश्लेषण गर्न सकिन्छ। (Wilson, 1975)

एक धार्मिक आख्यानलाई ऐतिहासिक प्रमाणको कसीमा घोट्टेर यो अध्ययनमा हेरिएको छ। वराहक्षेत्र इतिहासमा कहिले मोरङ किरात, कहिले

काठमाडौँ किरात, किरात तानसेन पाल्पा, ईलामको अधीनमा रह्यो। त्यति मात्र नभएर इतिहासमा कहिले मत्स्यदेश, बङ्गाल, सिक्किम र तिब्बतसमेतको अधीनमा कोशी बराह क्षेत्र रहेको थियो। (Khatiwada, 2012)

इतिहासकार बालचन्द्र शर्मा अनुसार नेपालमा ईशापूर्व ९०० देखि सन् २००-३५० सम्म किरात शासनकाल थियो। विभिन्न ऐतिहासिक तथ्य र लोकसाहित्य अनुसार पूर्वी नेपालमा बस्ने पहिलो किरात समूह खाम्बोङ्बा हुन्। (Sharma, 1965; Chemjong, 2003c)

किरात राई आख्यानअनुसार उहिल्यै खाम्बाहाङ र मेवाहाङ कोशी बराह क्षेत्रहुँदै तम्बरखोला, अरुण, वरुण क्षेत्रतिर गएका थिए। उक्त क्षेत्रमा मेवाहाङ पछि मेत्नाहाङ अर्थात् लिम्बूको प्रवेश भएको थियो। (Rai, 2005)

२.६ बराहक्षेत्र र किरात नाता

प्राचीन किरात कोशी बराहक्षेत्रको विवरण दिने पौराणिक ग्रन्थहरू महाभारत, ब्रम्हपुराण, बराहपुराण, हिमवत्खण्ड पुराण हुन्। (Khatiwada, 2009) किरात इतिहासमा यहाँका आदिवासी लगायत त्यसबेलाका शासकको बराहक्षेत्रसित गहिरो लगाव छ।

त्यहाँका मन्दिर तथा पुरातात्विक वस्तुहरूमा किरातकालीन झलक पाइन्छ। (Rishav, n.d.) सातौँ किरात राजा जितेदास्तीले यहाँ मन्दिर र गुठीको व्यवस्था गरेका थिए। पछि मकवानपुरका किरात राजा लोहाङ सेनले पनि यहाँ विष्णु बराहको मूर्ति स्थापना गरी गुठीको प्रबन्ध मिलाइदिएका थिए। विजयपुरका राजा कामदत्त सेनले पनि वराहाक्षेत्रमा मन्दिर बनाएर ताँबाको शिवको मूर्ति स्थापना गरिदिएका थिए। आडबुहाङ थरका लिम्बू आज पनि त्यहाँ गएर उनका पुर्खाले थापेको मूर्तिको दर्शन गर्ने गर्दछन्। (Chemjong, 1974; 2003c)

२.७ बराहक्षेत्रसित आदिवासीको नाता

धनकुटामा बस्ने अठपरे (आठपहरिया) राईको घरपरिवारमा कसैको मृत्यु भएमा बराहाक्षेत्र जाने चलन छ। मृतकको काजक्रिया सकिएपछि अनिवार्य रुपमा कार्तिक पूर्णको दिन कोशी बराहा क्षेत्रमा गएर जुठो पखाल्ने चलन छ। उनीहरू बराहक्षेत्रमा गएर बराहको दर्शन र पूजा गर्ने गर्दछन्। यसैले

आदिवासी अठपरे राईहरूको बराहक्षेत्रसित गहिरो सांस्कृतिक सम्बन्ध छ। (Shrestha, 1990)

उनीहरूमा हिन्दूको प्रभाव परेको खतिवडाको अनुमान छ। (Khatiwada, 2009) तर भाषाशास्त्री टङ्क न्यौपानेअनुसार उनीहरू त्यहाँका प्राचीन आदिवासी हुन्। (T. Neupane, Personal communication, April 29, 2018) न्यौपाने अनुसार उनीहरू त्यहाँ हिन्दू प्रभाव पर्नु अघिका निवासी हुन्।

धनकुटामा १९३३ सालमा हिन्दू शासकले लादेको चलन मानी दशैं नमान्दा रिद्धा अठपहरिया राई र राम्लिहाङ अठपहरिया राईलाई तत्कालीन शासकले सहिद बनायो। (Thapa, 2019) यस दृष्टान्तले आठपहरिया राईमा हिन्दू प्रभाव परेर बराहक्षेत्रमा जाने गरेको भन्ने खतिवडाको भनाइलाई खण्डन गर्दछ।

अठपहरिया राई र कोशी बराहबीचको सांस्कृतिक सम्बन्धमा यिनीहरू आर्य (हिन्दू) आगमन भन्दा पहिले आएका आदिवासी भएको र यो जुठो पखाल्ने परम्परा हिन्दू प्रभाव (सिको) नभएर आदिवासी मौलिक परम्परा हो।

आदिवासीका सांस्कृतिक परम्परालाई किरात वंशावली तथा इतिहासले प्रमाणित गर्दछ।

विजयपुरका राजा कामदत्त सेनको शासनकाल (सन् १७६१-१७६९) मा रानी थाङसाङ्गाका भतिज दुई आङबुहाङ राजकुमारहरूले एकदिन सर्दुखोलामा घुम्दैजाँदा ताँवाको एक शिवको मूर्ति भेटे। उक्त मूर्तिलाई राजा कामदत्त सेनले बाजागाजाका साथ डोलीमा राखेर बहारक्षेत्रमा मन्दिर निर्माण गरी स्थापना गरी दिए। त्यसलाई कालान्तरमा खोलाले बगाएर लग्यो। उक्त स्थानमा पुनः अर्को मूर्ति स्थापना गरियो। (Chemjong, 1974) आज आदिवासी लिम्बू आङबुहाङ वंश त्यहाँ गएर आफ्ना पूर्वजले राखेको तामाको मूर्तिलाई पूजा गर्ने चलन छ।

२.८ खजुम मुन्धुम

किरात लिम्बूको एक थर खजुम परिवारको मुन्धुम कोकोहा माङ बराहा माङसित गाँसिएको छ। स्मरण रहोस्, तुङदुङ्गे देव पनि कोकोहा बराहा देवका कान्छा सन्तान हुन्। (SenChobegu, 2007)

खजुम संस्कृति जानकारी (J. Kurumbahang, Personal communication, April 29, 2020) अनुसार उहिले बराहा कोकाहा माड बालक रूपधारण गरी छथर खजुम लिम्बू बस्तीमा प्रकट भएछन्। उनी दिनमा बालकको रूपमा प्रकट भइ त्यहाँका केटाकेटीसित खेल्ने गर्दा रहेछन्। यसरी वस्तीका केटाकेटीहरूसंग माड घुलमिल भए। साँझ परेपछि भने बराहमाड अलप हुँदा रहेछन्। उनी राती कहाँ जान्छन् कसैले चाल पाउँदैनथे। बराहमाड दिउँसो मात्र गाउँवस्तीमा झुल्कने क्रम लामो अवधिसम्म चलेछ।

खजुम वस्तीमा एकजना दम्पति सन्तानविहिन रहेछन्। उनीहरूले उक्त बालकरूपी बराहमाडलाई घरमा आश्रय दिएछन्। तर बालकरूपी माड दिनभरी धनुकाण लिएर जङ्गल जाने गर्दथे। साँझ परेपछि टुप्लुक्क घरमा आउँथे। ती दम्पतिलाई घरमा बालकले काम सघाउने आशा गरेका थिए। बराहमाड बेलुकापख आएर खाना खान मात्र आउने र खाना खाएर फेरि राती अल्पिने भएकाले दम्पतिलाई उनको स्वभाव मन परेन।

एकदिन खजुम दम्पतिले दिक्क मान्दै बराहमाडलाई सम्झाएछन्। वस्तीका सबै बालबालिका काम गर्छन्। तर तिमी भने दिनरात बरालिएर हिड्छौ। यसरी भएन घरको काम पनि गर्नुपर्यो भनी बराहा माडलाई भनेछन्। बालक बराहमाडले जवाफमा भनेछन्- "मलाई काम गर्नलाई त एक धानीको वाफे (काट्ने औजार), एक धानीको बम्फक (खन्ने औजार) र एक धानीको कत्ती (काट्ने औजार) भएमा मात्र म काम गर्दछु"। त्यति साना बालकले त्यत्रो भारी औजार र हतियारको माग राख्दा दम्पतिलाई अचम्म लागेछ। तापनि मागबमोजिमको औजार तथा हतियार तयार पारेर बालकलाई राखी दिएछन्।

बिहानको खाना खाएर अब त काममा जालान् भन्ने आशामा खजुम दम्पति बराहमाडको बाटो हेर्दै थिए। तर दिन निकै बित्न लाग्दा पनि बालक खाना खाएर घरमै बसेको देखेर दम्पतिले बराहमाडलाई पुनः सोधेछन्- "खै त तिमी काममा गएको?"

बालक बराहमाडले- "म कहाँ दिनमा काम गर्छु र! म त राती मात्र काम गर्दछु" भनेर जवाफ दिएछन्। नभन्दै बराहमाडले राती गएर बारीको सम्पूर्ण काम सम्पन्न गरेछन्। एकै रातमा बराहमाडले वनजङ्गल फाँडेर, डढेलो

लगाएर, खनजोत गरेर, बीउबिजन पनि छरिसकेछन्। त्यो देखेर खजुम दम्पत्ति र वस्तीका मानिस छक्क परेछन्। अनौठो के भएछ भने उक्त काम सम्पन्न गरेपछि बराहामाड खजुम दम्पत्तिको घरमा फर्केर आएनन्। दम्पत्ति र वस्तीका मानिस बालक बराहामाड कहाँ गए होला भनी बाटो हेरेर बसे।

एकदिन बराहामाडले छरेको बाली जुनेलो, कोदो लटरम्म फल्यो। तैपनि बराहामाड आएनन्। बालीलाई सुँगुरले उधिनिरहेको देखेर खजुमहरूले लखेटिदिए। उनीहरूलाई त्यो सुँगुर अलि नौलो लागेछ। खजुम वस्तीमा सबैलाई आ-आफ्नो सुँगुर खोरमै थुनेर राख्न भनियो। तैपनि सुँगुर कतैबाट आएर पाकेको बाली उधिन्न छाडेन। उक्त सुँगुरको धनी पनि कोही निस्केनन्। तब सुँगुर बाहिरबाटै आएको ठानी खजुम वस्तीका मानिस मिलेर उक्त सुँगुरलाई लखेटेछन्। सुँगुर लखेट्दा त्यो कहिले सुँगुर कहिले बालकको रुप धारण गरेर भागेछ। धेरै मानिस मिलेर लखेटेपछि त्यो सुँगुर एक ठाउँमा बालकको रुप धारण गरेको बखत दाँया हातले एउटा ढुङ्गामा अडेस लागेर उफ्रिएर भागेछ।

हाल पेवालुङ नामक ढुङ्गामा बनेको हातको छाप त्यसबेला बराहामाड भाग्दा बनेको हातको छाप हो भन्ने किंवदन्ति छ। हातको छाप भएको ढुङ्गालाई छथर फाक्चामारामा पेवालुङ नामले बराहा कोकाहाको किंवदन्तिसित गाँसेर पूजा गर्ने चलन छ। उक्त पेवालुङ हाल छथर गाउँपालिका वडा नं. ३ सुयेलधारा नजिक रहेको छ।

त्यसबेला खजुम लिम्बूहरू सुँगुर र बँदेल लखेट्दै कोशीबराहाक्षेत्र पुगेछन्। उनीहरूले सुँगुरलाई हतियार हानेकाले बराहा कोकाहामाडले खजुमलाई श्राप दिएछन्। त्यसैले खजुम कोशीबराहक्षेत्र जाननहुने जनविश्वास रहेको छ।

आख्यान अनुसार खजुमहरू सुँगुर धपाउँदै जाने क्रममा छथरबाट झरी कोही चौबिसे धनकुटामा त कोही वाराङ्गी मोरङमा छरिएका हुन्। खजुम समुदायमा वराहा माडको आख्यान प्रचलित छ। खजुम जातिको जनसंख्या वितरण यस मुन्धुमसित गाँसिएको जे. खजुम कुरुम्बाहाडले यो लेखकलाई बताए।

२.९ निङ्लेखु लिम्बू र तुङदुङ्गे पूजा

फेदापका बस्ने निङ्लेखु थरका लिम्बूको मुन्धुममा पनि तुङदुङ्गे देवको वर्णन पाइन्छ। एकपटक तुङदुङ्गे देव ताप्लेजुङको फावाखोला शिर हुँदै तम्बर नाघेर पोक्लाबाङ पुगेछन्। निङलेखु बस्तीमा बास बस्दा उनलाई एक रात बाँधेर राखियो भन्ने किंवदन्ती छ। निङ्लेखुले तुङदुङ्गे देवलाई भूलवस बाँधिदिएकाले प्रायश्चित स्वरूप उनको पूजा गर्ने चलन चलेको भनाइ छ।

उनीहरू तुङदुङ्गको पूजाथान बनाउँदा एक डिल मुनिबाट बाँस गाडेर उचालेर अग्लो थान बनाउने चलन छ। (B. Yakthumba, Personal communication, May 7, 2020)

२.१० वारूमहाङ लिम्बू र तुङदुङ्गे देव

किरात लिम्बूका एक थर वरूमहाङ माझ तुङदुङ्गे देव सम्बन्धी मुन्धुम प्रचलित छ। किरात संस्कृतिविद् चन्द्रकुमार सेर्मा (२००९) ले तुङदुङ्गे-वारूमहाङ मुन्धुमलाई यसरी व्याख्या गरेका छन्।

उहिले बराहा कोकाहामाङले हिउँदमा तम्बरखोला धमिलो आएकाले खोला धमिल्याउनेलाई गएर मारी दिनु भन्ने हुकुम दिए। उक्त आदेश पाएपछि तुङदुङ्गे माङ अरुण, वरुण र तम्बरखोला क्षेत्रको यात्रामा निस्किएका थिए।

घुम्दै जाँदा मैवाखोलाका वारूमहाङले आफ्नो गढ बनाउन माटो खन्दा खोला धमिलो भएको देखे। बराहा कोकाहामाङले खोला धमिलो पार्नेलाई मारिदिनु भन्ने हुकुम भएकाले तुङदुङ्गे देवले खोला धमिलो बनाइरहेका वारूमहाङलाई आक्रमण गरे। आक्रमणमा एकजना वारूमहाङ उम्कन सफल भयो।

ऊ भागेर एक घरमा रहेको सुँगुरको चारो खाने ढुङ घोप्टो पारेर लुक्यो। उनले त्यहाँ तान बुन्दै गरेकी एक युवतीसित गुहार मागेकाले ती युवतीले लुकेको वारूमहाङलाई बचाइदिइन्। लखेट्दै आएका तुङदुङ्गे देवलाई ती युवतीले आफूले कोही मानिस यता नआएको भनी जवाफ दिएपछि ती वारूमहाङको ज्यान बच्यो।

त्यसबेला तुङदुङ्गे देवको अन्तरमनले वरूमहाङ लुकेको चाल पाए तर महिला ढाल बनेकी हुँदा उनले वारूमहाङलाई छाडी दिए। त्यहाँबाट तुङदुङ्गे

देव "मास्वा सेन्दुवा फाकखोड फपा" अर्थात् "हरूवा परुवा डुँढ छोपुवा" भनेर गिज्याउँदै अघि बढे।

त्यसपछि तुङदुङ्गे देवले फागो, थोप्रा, ओख्राबु थरीका लिम्बूलाई दाजुभाइ हौ कि भनी बोलाए तर कसैले जवाफ फर्काएनन् अर्थात् देवलाई वास्ता गरेनन्।

त्यसपछि देव मेवाखोलाको चाँबुकमा पुग्दा उनलाई साँबाले दाजुभाइ भनि स्वागत गरे। (Sherma, 2009)

२.११ तुङदुङ्गे मुन्धुम सम्बन्धी तिब्बती कहावत

कोशी बराहा कोकाहाका सेन वंशी किरात बराहा कोकाहा माडका बारेमा तिब्बती क्षेत्रमा एक आख्यान रहेको पाइन्छ। संस्कृतिविद् सेर्मा (२००९) ले स्थानीय फेदाङ येबालाई स्रोत मानेर एक मुन्धुम सङ्कलन गरेका छन्। जुन यसप्रकार छ।

तिब्बती मुन्धुम अनुसार उहिले एकजना साँबाले एकजना भोटेनीलाई विवाह गरेछन्। भोटेनीका माइती पक्षले उक्त कुरा चाल पाए। तर उक्त विवाह उनीहरूलाई मन परेन। त्यसैले भोटेहरूले साँबालाई चुप्पीले रोपेर मारी दिए।

साँबालाई मारेपछि भोटेहरूले लासलाई तम्बर खोलामा बगाइदिए। मुन्धुम अनुसार मारिएका ती साँबा तुङदुङ्गे साम्माङ देव भएर जागे।

त्यसैले भोटेहरूले तुङदुङ्गे देवलाई जिउँदो बोकाको मुटु तोर्मासितै चढाउने गर्दछन्। (Sherma, 2009)

२.१२ मुन्धुम बुझ्नेको तर मर्म नबुझ्नेको

किरात लिम्बूका विभिन्न सम्प्रदाय कोशीबराह क्षेत्रमा आएर आफ्ना पूर्वजलाई सम्झेर आराधना गर्ने परम्परा छ। तर किरात साँबा लिम्बूका कुलदेवता यही कोशीबराह कोकोहा क्षेत्रमा दर्शन गर्न जाने चलन छैन। मुन्धुमले उक्त स्थान तुङदुङ्गे देवका पिताको राजधानी भएको बताउँछ। यसरी मुन्धुमले यो स्थान साँबाको पैत्रिक स्थल भएको जनाए तापनि साँबा

दरसन्तानले उक्त क्षेत्रसित सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक सम्बन्ध राखेको देखिँदैन।

तुङदुङ्गे मुन्धुमलाई ज्ञान र थितिमै सीमित पाइन्छ। आज कोशीबराह क्षेत्रकै नजिकै बस्ने साँबाहरू पनि त्यहाँ गएर बराहा कोकोहा राजाको स्थल आफ्नो पौत्रिक स्थल मानेर परम्परागत दर्शन सेवा वा सांस्कृतिक गतिविधि गरिँदैन।

यसका केही कारण हुनसक्दछन्। प्रथमतः फेदाङले मुन्धुमको मर्म बताइदिने गर्दैनन्। मुन्धुमी कथाको सम्बन्ध र सान्दर्भिकताबारे जानकारी दिइँदैन। फलस्वरूप पुण्य मिल्ने अभिप्रायले एक रीतको रूपमा मात्र पूजा गर्ने परम्परा हुनु हो।

दोस्रो कारणमा शैव र शाक्त प्रभावित यो कोशी बराहा कोकाहा क्षेत्रमा हाल वैष्णव सम्प्रदायको प्रभाव बढेको छ। आदिवासी परम्परा लोप हुँदै गएका छन्। उक्त आदिवासी क्षेत्र प्राचीन वैष्णव स्थल भएको भन्ने एकपक्षीय प्रचार प्रसारले उत्पन्न भ्रमले पनि साँबा परिवार त्यहाँ जान लालायित छैनन्।

शैव, शाक्त मत हाल वैष्णव सहितको हिन्दू (आर्य) धर्मको प्रभावमा गएको छ। तापनि कोशीबराह क्षेत्र किरात क्षेत्र भएको र साँबा लिम्बूको विशेष सांस्कृतिक स्थल भएकोमा दुईमत छैन। अतः तीनवर्षमा एकचोटि कोशी बराहा कोकाहामा गएर तुङदुङ्गे स्थलको दर्शन गर्न सकिन्छ ।

२.१३ सामाजिक जैविक ढाँचा

मुन्धुमी कथा अनुसार तुङदुङ्गे देव कोशी बराह कोकाहा तराई क्षेत्रबाट तम्बर खोलाको शिर तर्फ पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रको कठिन यात्रामा निस्किए। उनले आफ्ना दाजुभाइ खाेज्दै ताप्लेजुङ, सखुवासभा क्षेत्रको भ्रमण गरे। यसरी आफ्ना दाजुभाइ खोजेर आश्रय खोज्नु, संगठित र समृद्ध हुने प्रकृत्यालाई सामाजिक जैविक ढाँचाले ब्याख्या गर्दछ। सोही सामाजिक जैविक ढाँचा (Wilson, 1975) अनुरूप नै तुङदुङ्गे देवको मेवाखोला यात्रा र साँबा परिवारसितको भेट सम्पन्न भएको थियो।

२.१४ वंशावली समीक्षा

साँबा परिवारका सदस्यका वंशावलीहरूले उनीहरूका पुर्खाका बारेमा बताएका छन्। ती कथाहरूका रूपमा केही विविधता भए तापनि सारमा भने समान छन्। यही क्रममा साँबा फयडका पुर्खा कोशी बराहा कोकाहा क्षेत्रबाट तम्बर खोला समातेर पहाड तथा हिमाल क्षेत्र बढेका थिए।

आख्यान अनुसार साँबा फयडका पुर्खा सारातप्पा बँदेलको सिकार गर्दै उकालो लागे। उनी जंगलै जंगल बँदेलको सिकार गर्दै मेवाखोला पुगे। यसै बीच बाटोमा उनका दुई भाइ छुट्टिएर गएका थिए। उनीहरू पाँचथरमा योङहाङ र चबेगु किरात लिम्बू भएका छन्।

चडबाङ साँबा मुन्धुम अनुसार उनका तीन जना पुर्खा कोशी बराहा क्षेत्रबाट सुनौलो बँदेलको सिकार गर्न कुकुर सहित निस्किए। दुई भाइ बीच बाटोमा छुट्टिए। ती पछि थेगिम जबेगु चबेगु र योङहाङ भए। एक भाइ सिकारी सारातप्पा मेवाखोला नाल्बो पुगे। उनले त्यहाँ पुगेर बँदेलको सिकार गरे। किरात लिम्बू भाषामा सराहा भनेको बँदेल र तप्पा भनेको मार्ने सिकारी हो। यही आधारमा उनलाई सारातप्पा भनिएको हुनसक्छ। यिनै सारातप्पाका सन्तान कालान्तरमा चडबाङ, लुङहिम्बा, फेन्छाङबा, फयड, कोइदाङबा, मिक्केन्दाङ र मादेन साँबा भएका हुन्। (Chongbang, 2009, PhyangMC, 2019)

माथि उल्लिखित वंशावलीमा मूलभूत समानता छन्। ती मुन्धुम साँबा उत्पत्ति केन्द्रीत र आख्यानमूलक छन्।

योङहाङ वंशावली तथ्यपरक इतिहासको रूपमा लेखिएको छ। योङहाङ वंशावलीले साँबा लगायतको जानकारी दिएको छ। सिमाङगढमा मुसलमान गयासुद्दिन तुगलकले आक्रमण गरेपछि चुडामणि सेन र उनका सैनिक त्यहाँबाट पूर्वतर्फ भागे। उनीहरू चौदण्डी चतरामा पुगेर राज्य स्थापना गरे। (Yonghang, 2011, 2-10)

उनका चार भाइ सन्तान जसलाई सेनेहाङ भनिन्थ्यो, सन् १३३१ मा पहाडी तथा हिमाली क्षेत्र जसलाई किरात लिम्बुवान भनिन्थ्यो, त्यहाँ प्रवेश गरे।

उनीहरू साँगुरी भन्ज्याङ हुँदै धनकुटाको संगमटार पुगेर बसे। त्यहाँ केही वर्ष बसेपछि चारजनाले चारवटा ढुङ्गा ठडाएर चिनो राखी तम्बर खोलाको शिरतर्फ उत्तर दिशा लागे। उनीहरूले त्यहाँ छाडेको ढुङ्गालाई हाडसेनलुङ भनिन्छ। त्यहाँबाट अघि बढेपछि एक भाइ पोक्लाबाङ लागे र त्यहाँ राज्य गरी बसे। बाँकी तीन भाइ सिमराघाटमा सात वर्ष बसे।

त्यहाँबाट तीन भाइ अझै उत्तर दिशामा लम्किए। याङरूप पाँचथरनेर पुगेपछि एक भाइ त्यतै अल्मलिए। कालान्तरमा उनीबाट योङहाङ, जबेगु, लिङदेन आदि किरात लिम्बू विकसित भए।

बाँकी दुई भाइ सेनेहाङहरू मध्ये एक जना तम्बरखोला र अर्का भाइ मेवाखोलामा पुगे। ती दुई भाइ सेनेहाङबाट समय बितेपछि साँबा थर उपथर विकसित भएका हुन्।

योङहाङ वंशावली (2011) अनुसार चौदण्डीमा अभि सेनका चार छोरा अभि सेन (उदिम सेन), साँबा सेन, सुदर सेन र मणि सेन थिए। माइँला सन्तान साँबा सेनबाट साँबा, मादेन, लाबुङ, चङबाङ, मुदेनहाङ, तङदप्पा, मिफेङ्गेन, तामादेन र सुलुङदेन साँबा उदविकसित भए। वंशावली अनुसार सुलुङदेन साँबाले विभिन्न साँबा जनाउँछ।

यसबाट थाहा हुन्छ कि किरात सेनबाट साँबा लगायतका किरात लिम्बू विकसित भएका हुन्।

२.१५ किरात सेन साँबा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

किरात इतिहासकार इमानसिंह चेमजोङ अनुसार किरातको एक समूह गंगा मैदानबाट सिमाङगढ हुँदै नेपाल प्रवेश गर्‍यो। सिमाङगढबाट किरात सन्तान पूर्वमा ईलाम देखि पश्चिम प्यूठान, डोटी तथा पाल्पातिर फैलिए। त्यसमध्ये एक भाइ यलम्बरको नेतृत्वमा काठमाडौँ पसेको समूहले उपत्यकाका महिसपाललाई जितेपछि उनले किरात शासन सुरू गरे।

कालान्तरमा सिमाङगढमा मुसलमान आक्रमण भयो। त्यहाँ बाँकी रहेका किरात सेन पूर्व दिशा भागेर चौदण्डी राज्य स्थापना गरी बसे। त्यसबेला बराहा क्षेत्रमा मकवानपुरका लोहाङ सेनले (१६६६ देखि १६९८ विक्रम संवत्) शासन गर्दथे। त्यसबेला शासन गर्ने लोरा सेन र फोरा सेनलाई त्यहाँ बराहा

माङ, कोकाहा माङ अर्थात बराहा देव, कोकाहा देव भनिन्थ्यो। (SenChobegu, 2007, p223) यिनै बराहा माङ, कोकाहा माङ तुङदुङ्गे र साँबा परिवारसित सम्बन्धित छन्।

तुङदुङ्गे मुन्धुम अनुसार यिनै बराहा माङ कोकाहा माङका कान्छा सन्तान तुङदुङ्गे देव थिए जसले आफ्ना वशको खोजी गरे। फलस्वरूप उनलाई मेवाखोलामा साँबाहरूले चिनेर स्वागत सत्कार गरे। तुङदुङ्गे देवले पनि साँबा परिवारलाई आशिर्वाद दिए। स्मरण रहोस्, वंशावली अनुसार बँदेल सिकारी साराताप्पाका साँबा परिवारमा फेन्बुनहाङबाट चङबाङ, लुङहिम, फेन्छाङ्वा, फयङ, कोङदाङ्बा, मिक्केन्दाङ, मुदेन, र तङदप्पा (आठ) साँबा विकसित भएका हुन्। (SenChobegu, 2007; Chongbang, 2009)

छैटौँ शताब्दीमा लिम्बुवान गठन हुँदा मेवाखोलामा सेरेङ साँबा र तम्बर खोलामा साम्लुप्पी साँबाले शासन गरे। (Chemjong, 2003c) त्यसैबेला मेवाखोलामा साँबा, सेरेङ, चङबाङ बस्दथे भने तम्बर खोलामा पाकसाँबा बस्दथे। यसबाट थाहा हुन्छ कि छैटौँ शताब्दी अघि अर्थात् दश लिम्बुवान गठन पूर्व नै मेवाखोला र तम्बर खोलामा साँबा जातिको बसोबास थियो।

इतिहासकारहरू अनुसार पहिलोदेखि पाँचौँ शताब्दीमा भारतमा कुसान आक्रमण भएपछि त्यहाँका हुण, नागा, लिच्छवी, सेन नेपालको किरात लिम्बुवान देशभित्र पसे र राई लिम्बूमा परिणत भए। (Pandian, 2013; SenChobegu, 2007) यसकारण किरातको पहिलो रैथाने समूह र त्यसपछि भारतमा कुसान आक्रमण भएपछि पाँचौँ शताब्दी पूर्व तम्बर खोला, मेवा खोला क्षेत्रमा पसेका हुण, नागा, लिच्छवी, सेनबाट साँबा थर र भूअमिधा विकसित भएको विश्लेषण गरिन्छ।

३ समस्याकथन

३.१ मुन्धुमी धर्म जाने पनि मर्म नबुझेको अवस्था

लिम्बू समुदायमा धेरै मुन्धुम छन्। साम्बा वा फेदाङ्ले माङथान स्थापना गरी मुन्धुम गायन गर्दछन्। तर फेदाङले त्यसको अर्थ बुझाउँदैनन्। अनुष्ठान आयोजकले पनि मुन्धुमको मर्म बुझ्ने प्रयास गर्दैनन्। यसरी मुन्धुमी पूजा केवल परम्पराको रूपमा सम्पन्न हुन्छन्।

समाजमा मुन्धुम विशुद्ध धार्मिक अनुष्ठान बनेको छ। अनुष्ठान सम्पन्न गर्नुलाई नै परम्परागत संस्कार मान्दै त्यसैबाट सन्तोष प्राप्त गरिन्छ। यो लेखकले बाल्यकालदेखि घरमा तुङदुङ्गे पूजा गरिएको देखेको थियो। त्यसैबेला देखि मनमा जिज्ञासा थियो आखिर साँबा जातिका लिम्बूले यो तुङदुङ्गे पूजा किन गरेका होलान्। मनमा टुसाएको जिज्ञासालाई शान्त पार्ने अवसर अब मिल्यो। तुङदुङ्गे मुन्धुमको अर्थ र मर्म बुझेर यसको महत्वलाई इतिहाससित तुलना गर्दै फयङ साँबा वंशावलीलाई पूर्णता दिने अवसर लेखकलाई मिलेको छ।

हाल साँबा थरका विभिन्न उपथरले आफ्नो वंशावलीमा उत्पत्तिलाई साँबा उत्पत्तिमा सीमित राखेको देखिन्छ। केवल उपथरको जातीय विवरण (Ethnography) सङ्कलन र प्रस्तुतीमा अध्ययन सीमित रहेको अवस्था छ। साँबापूर्वको पुर्खाको बारेमा मानवशास्त्रीय अध्ययन गर्न आजसम्म पहल भएको छैन।

हाल लिम्बू समुदाय राजनीतिक रूपमा स्थापित र विस्थापितको परिभाषा गर्दै पहिचान दिने काममा ब्यस्त छन्। आदिवासी पहिचान खोज्ने सवालमा लिम्बू जाति यहीँको भूमिपुत्र भएको दावी गर्ने गर्दछन्। स्थानीय मुन्धुमलाई सामान्यीकरण गर्दै पहिचानवादी लेखकहरू किरात लिम्बू जातिको उत्पत्ति लिम्बुवान क्षेत्रमा भएको ब्याख्या गर्नमा न्वारानदेखिको बल लगाइरहेका छन्।

यस्तो अवस्थामा साँबा जातिको अध्ययन गर्दा यिनीहरूले साँबा थर ग्रहण गर्नु पूर्वको पहिचान गर्नु चुनौतीपूर्ण छ। किनभने यो समुदाय स्वयम् साँबा पूर्वको स्थितिलाई स्थानीय मुन्धुमी ज्ञानले बिको लगाउनुलाई पहिचान अभियान अनुकूल ठान्दछन्। यस्तो अवस्थामा ज्ञानको भोक मेटाउन खातिर प्राज्ञिक माथापच्ची गर्दै तुडदुङ्गे मुन्धुमलाई आधार बनाएर इतिहासको खोजी गर्नु चुनौतीपूर्ण कार्य हो। यही चुनौतीलाई स्वीकार गर्दै मुन्धुमलाई केवल आख्यानमा सीमित राख्नु हुन्न यसलाई ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा हेर्नु पर्दछ भन्ने हुटहुटीले गर्दा म अध्ययनमा लागें ।

मुन्धुमलाई वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण गरिएमा हामी हाम्रो धार्मिक सांस्कृतिक ज्ञान र अनुष्ठानलाई सम्बन्धित ऐतिहासिक तथ्यसित विश्लेषण गरेर ज्ञानलाई व्यवहारिक र सजीव बनाउँन सक्दछौं। नेपालको इतिहास, किरात सेन लिम्बुवान इतिहास मात्र नभइ विश्व इतिहाससित मुन्धुमी ज्ञानलाई तुलनायोग्य बनाउन सक्दछौं। हामीले कमसेकम नेपालको इतिहासमा नेपाली आदिवासीका पूर्वजका पदचिन्ह सुरक्षित गर्न सक्दछौं। यो नै पहिचानको सही रूप हो जसलाई प्राज्ञिक तथा बौद्धिक जगतले पनि स्वीकार गर्दछ।

साँबाको पुर्खाको इतिहासलाई मेवाखोलाभै सीमित पारेर सूर्यलाई हत्केलाले छेक्ने काम गर्नु हुँदैन। मेवाखोलाबाट आरम्भ भएको एक अपूरो इतिहास बोकेर जिउन साँबालाई बाध्य पारिनु हुँदैन। फेदबिनाको टुप्पो एकदिन अस्तित्वको सङ्कटमा पर्नेछ। अज्ञानता र अदूरदर्शिताले हाम्रो वास्तविक अस्तित्व र पहिचानमा एक तहको पर्दा लाग्नेछ। अनुसन्धान गर्ने मानिस साँबा वंश वा अन्यत्र कोही किन जन्मेनछन् भनेर भावी सन्ततिले धिक्कार्ने छन्।

यसकारण साँबा वंशावली र तुडदुङ्गे मुन्धुमको सान्दर्भिकतालाई अध्ययनको दायरामा ल्याएर यो मानवशास्त्रीय अध्ययन गर्न अब ढिला गर्नु हुँदैन।

३.२ तुङ्गदुङ्गे मुन्धुमको उद्देश्य

मुन्धुममा वर्णित तुङ्गदुङ्गे को थिए? उनी मेवाखोला यात्रामा किन गएका थिए? उनको यो यात्रा मुन्धुमी पूजाको रूपमा किन प्रचलनमा आयो? सम्बन्धित ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा उल्लिखित प्रश्नको जवाफ खोजी गर्नु अध्ययनको उद्देश्य हो। यसका साथै साँबा फयङ परिवारको उत्पत्ति र विकासक्रम पत्ता लगाउनु समेत अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

३.३ तुङ्गदुङ्गे मुन्धुम अध्ययनको औचित्य

यस मुन्धुमलाई किरात साँबा परिवार तथा अन्य लिम्बूले सांस्कृतिक र धार्मिक दृष्टिले हेर्दछन्। मुन्धुममाथि प्रश्न राख्ने जिज्ञासा राख्ने तथा शोध गर्ने आँट हतपत्त कसैले गर्दैनन्। प्रस्तुत मुन्धुमको मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट हालसम्म अध्ययन र विवेचना भएको छैन।

एक्काइसौँ शताब्दीमा वैज्ञानिक दृष्टिले मध्यकालीन मुन्धुमी ज्ञानमाथि अध्ययन र अनुसन्धान गरी चुरो कुरो पत्ता लगाउनु पर्दछ। यो प्रयास विद्यमान मूल्य र मान्यता भन्दा पृथक वैज्ञानिक ढङ्गले गरिएको मुन्धुमको महत्व बढ्दछ।

यस अध्ययन शैलीले मुन्धुमउपर अध्येताहरूको वैज्ञानिक दृष्टिकोण परोस् भन्ने भित्री चाहना बोकेको छ। किनभने यस्ता मानवशास्त्रीय विवेचनाले किरात लिम्बूको मुन्धुम कत्तिको प्राचीन छ, यसले कुन जीवन दर्शनलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ, यो कत्तिको उपयोगी छ, किन उपयोगी छ भनेर जानकारी दिनेछ। अध्ययनबाट आदिभौतिक जीवन दर्शनलाई वर्तमान जीवन दर्शनसित जोड्ने समयानुकूल काम भएको छ।

अतः किरात लिम्बूको जीवन दर्शन रहेको मुन्धुम वास्तवमा ऐतिहासिक घटनाक्रममा आधारित छ भन्ने तथ्यलाई प्रस्तुत अध्ययनले स्थापित गर्नेछ।

३.४ तुङ्गदुङ्गे मुन्धुम अध्ययनको सीमा

यो प्रजाति वर्णन (Ethnography) मा आधारित अध्ययन हो। यस अध्ययनमा गुणात्मक (Qualitative data) सूचना बढी मात्रामा सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएका छन्। यसबाट प्राप्त ज्ञानलाई सम्बन्धित समुदायको सन्दर्भमा हेरिनु पर्दछ।

३.५ इतिहास लेखनका प्रवृत्ति

आज किरात इतिहास लेखनमा दुई धार देखा परेका छन्।

पहिलो धारमा इमासिंह चेमजोङ, नारदमुनि थुलुङ, बालकृष्ण पोखरेल आदि विद्वान लेखक तथा इतिहासकारहरूले किरात इतिहासलाई मेसोपोटेमिया तथा सप्त सिन्धुसित जोडेका छन्। इमानसिंह चेमजोङ, नारदमुनि थुलुङले धर्मशास्त्र, स्थानीय इतिहास, विश्व इतिहास र पुरातत्त्वलाई आधार मानेर मुन्धुम र इतिहासलेखन गरेका छन्।

भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले तुलनात्मक भाषाविज्ञानको माध्यमबाट विभिन्न ऐतिहासिक, पुरातात्विक प्रमाणको आधारमा खस जातिको इतिहास लेखे। उनले जैविक रुपमा खस, आर्य र किरात जातिको आपसमा रक्तमिश्रित जातिका फरक स्वरूप मात्र मानेका छन्। स्वामी प्रपन्नाचार्य, बाबुराम आचार्य, प्रेमबहादुर माबोहाङ, भूपेन्द्रनाथ ढुङ्गेलले किरात इतिहासलाई भारतवर्षसित जोडेका छन्।

दोस्रो धारका इतिहासकारमा आदिवासी लेखक छन्। नेपाली राजनीतिमा पनि सक्रिय रहेका गोविन्दबहादुर तुम्बाहाङ, अर्जुनबाबु माबुहाङ लगायतले समसामयिक पहिचानवादी स्वरलाई बल पुग्ने गरी कलम चलाएका छन्। यही क्रममा उनीहरू स्थानीय मुन्धुमको विश्लेषणको आधारमा लिम्बुवानभित्रै लिम्बू जातिको उत्पत्तिस्थल बताउँछन्। उनीहरू ताप्लेजुङ, पाँचथर र तेह्रथुमका विभिन्न स्थललाई मुन्धुमी स्थल भएको र लिम्बू जाति यही लिम्बुवान भूमिमा उत्पत्ति (मुनातेम्बे) भएको विश्वास गर्दछन्। कतिपय आदिवासी लेखकहरू स्थानीय मुन्धुमको आधारमा लिम्बू इतिहासलाई

लिम्बुवानमै उत्पादित र स्थापित जाति भनेर पुस्तकहरूमा मुखरित भएका छन् ।

योडहाड वंशावलीले पाँचथर च्याङथापुलाई आफ्नो थरको उत्पत्तिस्थल मुनातेम्बे मानेको छ। यो स्थान योडहाड उत्पत्तिको मुनातेम्बे भए तापनि अन्य थरीका लिम्बूमा भने यो ज्ञान लागू हुँदैन। तर तुम्बाहाङ र माबुहाङले स्थानीय मुन्धुमको आधारमा गरिएको प्रजातिवर्णन (Ethnography) लाई सामान्यीकरण (Generalization) गरेका छन्। मानवशास्त्र भन्छ—प्रजातिवर्णनको सीमा हुन्छ, यसको विशिष्टता हुन्छ तर यसलाई सामान्यीकरण गर्न मिल्दैन। (Desmond, 2014; Willis, 2010; Taylor, 2002; Rashid, et al., 2015) प्रजातिवर्णन जातीय ज्ञान, धारणा र विश्वास भएता पनि मानवशास्त्रमा प्रजातिवर्णनलाई एक सीमाभित्र हेरिन्छ जुन विशेषतालाई ध्यान दिन जरूरी हुन्छ।

यसकारण किरात लिम्बू अध्ययन तथा इतिहास लेखनमा देखिएको विभिन्न धारले इतिहास पढ्न, बुझ्न द्विविधा उत्पन्न गराएको छ। उल्लिखित दोस्रो धार सम्भवतः राजनीतिक, रणनीतिक दृष्टिले अभिप्रेरित छन्। त्यस्ता प्रवृत्तिका लेखक आफ्नो जातीय वर्णन गरेर यदाकदा अरुलाई गाली गरेर आफ्नो समूह र सङ्गठन बनाउन क्रियाशील छन्। उनीहरू राजनीतिक पदमाखसमेत आसिन भएको, किरात लिम्बुवान आबद्ध सङ्घसङ्गठन र राजनीतिमा सकृय देखिन्छन्। यसकारण उनीहरूको विश्लेषणलाई निरपेक्ष वा विशुद्ध प्राज्ञिक र बौद्धिक दृष्टिकोण मान्नलाई एकपटक सोच्नुपर्दछ।

स्थानीय मुन्धुमलाई सामान्यीकरण गर्न मिल्दैन भन्ने मान्यता रहिआएको छ। (Desmond, 2014; Willis, 2010; Taylor, 2002; Rashid, et al., 2015) यस आधारमा उनीहरूको विश्लेषणमा दोष देखियो। भलै मुन्धुमलाई आधार मानेर पहिचानको राजनीति गर्न सकिएला तर यस्ता ज्ञानलाई तथ्य मान्न प्राज्ञिक जगत तत्पर हुँदैन।

मानवशास्त्रले अवलम्बन गरेका अध्ययनका बृहत् क्षेत्रमा पसेर विभिन्न कसीमा नघोटी सत्य तथ्य निस्कँदैन। इतिहास, पुरातत्त्व र भाषाविज्ञान,

उत्पत्ति विज्ञान (आनुवंशिकी) तथा जीवविज्ञानलाई आधार मानेर अघि बढ्न सक्नु पर्दछ। तब मात्र त्यो ज्ञान वैज्ञानिक जगतमा ग्राह्य हुन्छ।

अतः तुङ्गदुङ्गे मुन्धुमलाई मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणले सामाजिक जैविक ढाँचामा अध्ययन गरिएको हो।

४ अध्ययन विधि

४.१ अध्ययन विधि

यो अध्ययन आख्यानको ब्याख्या, विश्लेषण र तथ्यगत ऐतिहासिक परीक्षणमा आधारित छ। साँबा थरको एक सदस्य फयड साँबा परिवारको स्थलगत अध्ययन गरिएको छ। फलस्वरूप तुडदुङ्गे, किरात सेन, साँबा, फयड पहिचानलाई मुन्धुम, इतिहास र वंशावली विश्लेषणद्वारा अधि बढाइएको छ।

यसमा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट तुलनात्मक अध्ययन विधि अनुरूप तथ्य विश्लेषण गरी निष्कर्ष निरूपण गरिएको छ।

अध्ययन क्षेत्र: साँबा परिवारको एक सदस्य फयड साँबा नेपाल, भारत र भुटानमा बसोबास गर्दछन्।

तरिका: यिनीहरू बसोबास गर्ने जिल्ला वा क्षेत्रलाई अध्ययनार्थ समूहमा विभाजन गरी त्यहाँ एक फोकल व्यक्ति तोकियो। उसले आफ्नो समूहको नामावली र सूचना सङ्कलन गरी अध्ययनकर्तालाई बुझायो। यसरी सूचना सङ्कलन गर्नका लागि पुरानो वंशावलीको प्रति र चेकलिस्ट दिइएको थियो।

साधन: फलस्वरूप पुरानो वंशावलीमा अद्यावधिक गरिएको नामावली, थप सूचना, मुन्धुम पाण्डुलिपि तथा तस्वीर अध्ययनकर्तालाई उपलब्ध भयो। सोही सामग्रीका आधारमा अध्ययनकर्ताले तुडदुङ्गे मुन्धुम अध्ययनको काम सम्पन्न गर्‍यो।

सूचना प्रशोधन: विवरणात्मक सूचनालाई विषयगत वर्गीकरण गरी सूत्रात्मक ढाँचामा कम्प्युटरमा लेखियो। उक्त व्याख्यानलाई सिलसिला, शीर्षक र सन्दर्भ अनुसार थप संगठित पारियो। ततपश्चात वर्गीकृत सूचनालाई शीर्षक र सन्दर्भअनुसार कम्प्युटरमा राखेर विषयगत विश्लेषण (Thematic Analysis) गरी पुनः कम्प्युटरमा लेखन कार्य गरिएको हो।

प्रकाशन तथ पृष्ठपोषण: यसरी प्राप्त नतिजालाई वेभ साइटमा राखियो। सामाजिक सञ्जाल, इमेल र च्याटबाट सुझाव, पृष्ठपोषण प्राप्त गरी रुजु गर्ने काम भयो। अन्ततः संश्लेषित नतिजा लेखको रूपमा प्रस्तुत गरियो।

४.१ सैद्धान्तिक निरूपण

यस अध्ययनमा साँबा फयडसम्बन्धी मुन्धुम, ज्ञान, दर्शनमाथिको सतत र तर्कपूर्ण छलफल गरिएको छ। किरात लिम्बू, खस, आर्यका ज्ञान र दर्शनसित तुलना र विश्लेषण गरिएको छ।

यहाँ किरात लिम्बूसम्बन्धी ज्ञानको अवस्था सत्तामिमांसा (Ontology) मा मुन्धुमजस्ता आदिभौतिक ज्ञानको अध्ययन गरिएको छ। प्रजातिवर्णन (Ethnography) सम्बन्धी ज्ञान र सिद्धान्तलाई उचित स्थान दिइएको छ। मानवशास्त्रमा स्थापित सिद्धान्त र ज्ञान अर्थात् ज्ञानमीमांसा (Epistemology) लाई अध्ययनको मूल आधार बनाइएको छ। अध्ययनमा प्राज्ञिक, बौद्धिक मूल्यमीमांसा (Axiology) लाई महत्त्व दिइएको छ।

अध्ययन गर्दा जातीय, राजनीतिक, रणनीतिक, भौगोलिक आग्रह, पूर्वाग्रह राखिएको छैन। सकारात्मकवाद (Positivism) लाई ध्यानमा राखेर स्वतन्त्र अध्ययन र लेखन पद्धति (Approach) द्वारा प्रमाणहरू विश्लेषण गरिएका छन्। शोधकर्ता स्वयम् विषयवस्तुको एक पात्र पनि भएकाले यस अध्ययनमा स्वजातीय दृष्टिकोण सहितको घटनाक्रम (Phenomenology) पनि समावेश छ।

अध्ययनमा कटौतीकरण (Deduction) सिद्धान्त अनुरूप किरात इतिहास, मुन्धुम, वेदका दर्शन र सिद्धान्तका विशाल भण्डारलाई सरलीकृत गरिएको छ। किरात लिम्बू तथा साँबा फयडको तथ्यपरक ज्ञानको साँचोमा ढालेर बृहत् सिद्धान्त र ज्ञानलाई कटौतीकरण गरी सूक्ष्म र सरल तथ्य र आँकडामा अनुवाद गरिएको छ। अर्कातिर प्रेरितीकरण (Induction) सिद्धान्त अनुरूप किरात लिम्बू, फयड साँबाका मुन्धुम, इतिहास तथा सङ्कलित ज्ञानलाई सम्बन्धित सिद्धान्त र ज्ञानसित संश्लेषित गरी सिद्धान्त निर्माण कार्य भएको छ।

५ नतिजा

५.१ फयड साँबाको जनसंख्या

प्रस्तुत अध्ययनले नेपाल, भारत, भुटान र बेलायतमा रहेका फयड साँबाको जनसङ्ख्या र सामाजिक-सांस्कृतिक अवस्थाको लेखाजोखा गरिएको छ। फयड साँबाको जनसंख्या वितरण नेपालभित्र ताप्लेजुङ, सङ्खुवासभा, पाँचथर, सुनसरी, झापा, ललितपुरमा रहेको छ। भारतमा सिक्किम, असममा गएर बसेका छन्। यिनीहरू भुटानमा पनि उल्लेख्य संख्यामा छन्। केही दशक अघिदेखि बेलायती सेनामा सेवानिवृत्त भएका सिपाहीका परिवार त्यहीँ बसेका छन्। यसरी स्थलगत अध्ययनको आधारमा फयड साँबाको जनसङ्ख्या करिब ९५२ जना अर्थात् २०७ घरधुरी छन्।

सि.न.	भूगोल	घरधुरी
१	नेपाल (ताप्लेजुङ, पाँचथर, संखुवासभा, सुनसरी, मोरङ, झापा, र ललितपुर)	४४
२	भारत (सिक्किम, असम)	३०
३	भूटान (सान्ताप्सा, सिराङतो, सिराङ)	३०
४	बेलायत	३
	जम्मा	२०७

५.२ तुङ्दुङ्गे पूजा परम्परा

माथि उल्लिखित सबै स्थानमा तुङ्दुङ्गे पूजाबारे ज्ञान, अभ्यास, चासो पाइन्छ। हाल फेदाङ्बा/मा, येबा एवम् पूजा सामग्री हतपत्त नपाइने अवस्था छ। आर्थिक रूपमा यो पूजा निकै खर्चिलो र समय लाग्ने भएकाले नियमित रूपमा पूजा गर्न कठिन भएको उत्तरदाताहरूको अनुभव छ।

कतिपय स्थानमा परम्परागत तथा मौलिक सांस्कृतिक चेतनाको कमी छ त्यसमाथि अन्य धर्म संस्कृतिको प्रभावले गर्दा यो परम्परा हराउँदै गएको छ। यद्यपि तुङ्दुङ्गे पूजा फयङ साँबा समुदायले गर्नु पर्दछ भन्ने गहिरो विश्वास रहेको पाइन्छ। व्यवहारमा नदेखिए पनि मन मनमा यो पूजा जीवित छ। सबैले पूजा गर्न सकेका छैनन्। सक्नेले गरेका पनि छन्। बेलायत बस्ने परिवार धरान आएर तीन तीन वर्षमा तुङ्दुङ्गे पूजा गर्ने गरेका छन्।

जेहोस् यो पूजा गरेमा राम्रो हुन्छ भन्ने जनधारणा व्याप्त छ ।

५.३ पूजा विधि तथा सामग्री

तुङ्दुङ्गे देवको पूजा गर्दा एउटा पूजा थान बनाइन्छ। थानको छनौट गर्दा अलग्गै सफा जमीनलाई छानिन्छ। उक्त जग्गालाई सफा गरी एक डिल उठाएर थानलाई पश्चिम मोहडा फर्काइन्छ। थान बनाउँदा घोचा गाडेर टाँड थापेर छेउमा पात्लेको स्याउलालाई घोचामा सिउरिनु पर्दछ। तितेपाती तेर्सो पारेर बार बाँध्नु पर्दछ। त्यसपछि थान अगाडि तोर्मा, ददिरा सजाएर राख्नुपर्दछ।

अनि धुप बाल्दै साम्बा वा फेदाङ्बाले मुन्धुमवाचन आरम्भ गर्दछन्। तुङ्दुङ्गे साम्माङ् खमा थिम पूजासामग्री, पूजाविधि र मुन्धुम यसप्रकार छन्—

पूजा सामग्री

१. पात्ले (सिगाप) को टुप्पासहितको घोचा- ५ थान
२. तितेपाती - एक मुट्टी
३. विभिन्न किसिमका फूलहरू - एक टपरी
४. बन्दुक (तिम्मक) - एक थान
५. ढाल तरवार (मुदेम्फेमा, खयाफेमा)- एक जोडी

६. धुप/अक्षता- १ टपरा

७. ददिरा (बाँसको मसिनो भाटामा भेडाको ऊन, घिउ टुप्पामा राखेको- १०८ गोटा

८. तोर्मा (चामल र कोदोको पिठोबाट बनाएको- १०८ थान

९. च्याब्रुङ (के:)- १ थान

१०. पोना (रातो र सेतो कपडा)

११. बाँसको सानो तोडबा र पिपा- २ जोडी

१२. थुन्चे- १ थान

१३. कलश- १ थान

१४. धुप, अक्षता, कोइला

१५. टाँड थाप्नलाई आवश्यक मात्रामा बाँस र स्याउला आदि ।

माड थानको अगाडि बसेर धुप सल्काउँदै जीउ कँपाउँदै फेदाडले मुन्धुम फलाक्छन्। सुगन्धित धूपको धुँवाले वातावरण नौलो बन्दछ। त्यसमा लयबद्ध मुन्धुम गायनले पूजाको माहौल बेग्लै लाग्दछ। त्यसबेला घरका सदस्यहरू तथा छिमेकी भेला भएर पूजा हेर्दछन्। यो क्रम दिन भर रात भर चल्दछ।

५.४ तुडदुङ्गे मुन्धुम

"आल्ल खेने लेक्वादो सुम्बदो माडले कुस्सा फोक्वा तुडदुङ्गे माडे साँबा माङ्डे खेने सोदान या:रिन कोत्छे केबेयाड केयागेल्ले थाबेरा केम्बारे सिङ्धक्से केन्तुम्भु हा: माडवाहाङ्वा हातुसुरू, पिरुसुरूसिल्ले खेन ग आत्तु केत्येआड याङ्नु केत्येआड थाबेरा पानु यम्बाए आङ्गा केसा फोक्वाँग साम्मादिङ माङ्वाहाङ्वा आलक केन्बिराङगेन फाङ पेली पान्जा केनाक्तुल्ले आसा फोक्वाए खनेआड साक्वादिङ हाङवा माङवा केदेक्लो! आसा साक्वदिङ याक्लाआड केदेक्लो फाङ् थाबेरा केम्बारे मुङ्ङ केबिरेआड थाबेरा केम्बा नु थाबेरा केम्फुग तेमेन होप्मा? वरङ होप्मा आसादिङ यो लाम पेगेसिमु रो।

थाबेरा केम्फु नु थाबेरा पानु यम्बा कम्भेलरिक असदिङ्ग यो लाम पेसिल्लेग खेने पाराहा माङ्ग कोकाहा माडले कुसा फोक्वा ग थामसुवा:, सोगबु, लेगुवा, पिङ्गुवा, बेलबोटे टे कुरिल्या, जलहारा,

बेल्हारा, पाख्रिवास तेम्बे यो इक्सो मिक्सो थाननु लाइकुम खम्बु पाङ्फे, खजुम याख्या पाङ्फे थो लाम्बा अरुना बरुना वहङ तिम्नु इक्सो मिक्सो मेलिगेन्नेले सभाया काम्माया होप्मा लेप्साङ ईक्सो मिक्सो केथान्नुवाङ बाह«बिस्या, फोसुवा, सजिक, सिगेदिम्बा फाक्खङ्बा, याक्खङ्बा, तिराफारा, चिदेन साम्थोक केदोक पाङ्भे साम्सो यमिङ केवान्दुर थो केधाङेल्ले काइयम्बा फाङजङ यम्बा कान्द्वा फुक्कु, चिन्द्वा फुक्कु खङ्खङ् लुङ्गा थिकसेन मिक्सो केद्यान्दुर मैवा होप्माले: च्वामा हाङफाबुङ थोप्रा चिन्दुङ्ग वा साम्सोयामिङ केवान्दुर फङद्वारा, फाक्खोङ्गा फागयो: फागो स साम्सो यामिङ केवान्दुर नेरुवा वहङ्ग साम्सो यमिङ केवान्दु केथावा चफत् थुङ्वा केगत्तुआङ् पिरिङ्सो यक्मा खनसेन ग म याङकेघोङसिङ आङमामस्ता हाङ्गा, पेलीपाला कङ् साङ्सिल्ले खुन्छी मुन्धुमदिङ चैक्या केम्यसुक्तेलले खेने ग मासुवासे सोरेकबा, ताक्ङङ लुक्वाने निङफाङ् केमेत्तुसी ।... "

(मुन्धुमको पूर्णपाठ अनुसूची १ मा) (Chongbang, 2009)

५.५ नेपाली अनुवाद

अब तिमी त्रिवेणीदेवका कान्छा छोरा दुङ्दुङ्गे देव साँबादेवले बीउबीजन पुन्याउन जाँदा यता तिम्रा बाबुले तिम्रा दाजुभाइलाई शक्ति वरदान बाँडिसकेकाले तिमी फर्की आउँदा आफ्ना बाबुसँग मलाई पनि शक्ति वरदान देऊ भनी विन्ति गर्दा तिम्रा बाबुले हे! मेरा कान्छा छोरा तिमीले पनि मबाट शक्ति र वरदान लौ पायौ भनी आशीर्वादसहित शक्ति, वरदान दिए अनि ती तिम्रा बाबु ओरालो लागे। तिमी कोकाहाका कान्छा छोरा भने उँभो थाक्सुबा, सोगबु, लेगुवा, पिखुवा, कुरूले, जल्हारा, बेल्हारा पाख्रिबास मैदान माथि रमिता हेर्दै डुल्दै खम्बु गाउँ याख्खा गाउँबाट अरुण बरुण नदी डुल्दै रमिता हेर्दै बाह्रबिसे, कोसुवा, सजिक, सिगेदिम्बा, फाक्खङ्बा, याङ्खङ्बा, तिराफारा, चिदेन, साम्थोक, कंधोक गाउँहरूका नाम पुकार्दै उकालो लाग्यौ।

त्यहाँ तिमीले ठूला पहाड कन्दरा ओडार निन्द्या ओडार खङ्खङ् पहाड रमिता गर्दै एकपटक मेवाखोलाको नाम पुकार्यौ। तम्बर नदी पार गरी पिरिङ

गढीमा पुग्यौ। मास्वा रानीसँग बोल्न खोज्दा तिनीहरूले तिमीलाई गिज्याए। तिमी अपमान गरी तिमीलाई उल्याए। त्यसकारण तिमीले हे मास्वा हो! तिमीहरू नफैलने अपुताली हुनु भनी श्राप दियो।

आज हामीलाई त्यस्तो कुनै श्राप दिने काम नगर। यी बालबच्चाहरू तिम्रै उपकार चाहिने सन्तान हुन्। यिनीहरूलाई आयु, आशीर्वाद र वरदान देऊ।

त्यसपछि तिमी चोक्मा खाम, जैवादो हुँदै उकाला हात्तीखावा, भुसुन्या, खेसुन्या, सिजेपोमा, गोर्जा, ढुङ्गे, चेम्फिमा खोला दोबाटे, त्रिवेणी दोबाटे ओढार पार गरी भीरपहरामाथि ढुङ्गुढुङ्गे भई रमाइ नाच्दै घुम्दै रमिता हेर्न्यौ त्यसपछि तिमी सङ्खुवासभा पूर्वमा दाहिने देब्रे रमणीय स्थल सृष्टि गरी फर्कियो। तिमी फर्कने बाटो दोबाटो, ढुङ्गे, सिजेपोमा, उँधो मैवाखोला पिरिङ्गे तर्दा हाड्वा दोभानबाट उकालो ओख्राबु याङ्खाबु पर जाँदा सुलुम्फी, सान्धावरक, सिरेन, सोरेक नाम पुकार्दै दिङ्ला, साप्ला, लिङ्तेप्मा, हाङ्गम्बा, सयम्बा नाम पुकार्यौ। मुड्वा साङ्सोङ्वा थुक्युमा थुङ्तेम्बे, पेवा, चेन्चेल्ला, साम्सोङ्बुङ् नाम पुकार्यौ र खोला तर्पौ। सुङ्लुङ्वा, लुङ्गुवा, फोफोयोमा पुगी लिवाङहरूलाई बोलायो तर उनीहरू जाँड र भातमा मस्त भएकाले तिमी वास्ता गरेनन्। त्यसकारण तिमीले उनीहरूलाई लठेब्रा, अधबेसा नाम लगाइदियो।

त्यसपछि तिमी साम्यो सुम्यो पुग्यौ। तीन दिनसम्म पवित्र रुपमा प्रकट भयो। सबैले तिमीलाई बोलाए "च्याबुकी क्याबो साम्छोलो निदुकी साम्दिक क्याबो सान्छोलो मिजाम्फाम्फो मिजाम्फाम्फो" भन्दै फर्कियो। सोने पाङ्ने चङ्लाई यङ्क्पा नामले पुकार्यौ र शुद्धसँग प्रकट भयो र बोल्न थाल्यौ। सबै साँबा दाजुभाइहरू भेला भएको ठाउँमा मादेन ओमदिन साँबाहरूले तिमी दाजु हौ कि भाइ हौ कता जाने भनी विनम्रतापूर्वक सोधनी विन्ती गरे।

तिमीले जवाफमा म बोली सिद्ध भएको शक्ति प्राप्त व्यक्ति हुँ। बालबच्चा नहुनेलाई सन्तान दिएर अपुतालीबाट बचाउन सक्ने शक्ति भएको व्यक्ति हुँ। सदा ढाल, तरवार लिएर हिँड्न मन पराउने भगवान हुँ भनेर बतायो। चोखो पवित्र जोडी तङ्बा, जोडी पिपा, कलश धुप अक्षता, दियो, ढाल, तरवार, चङ्गा सजाएर १०८ तोर्माको लहर सजाएर तीनवर्षे भाले तीनवर्षे बोकासँग मलाई

मान भाउ गर, मेरो पुकार गर, भनी भन्यौ। त्यसैले त्यहाँ भेला भएका सुलुङदेन साँबाहरूले तिमीले भनेझैं गरी तिम्रो पुकारा र स्वागत गरे। तीनवर्षे बोका, तीनवर्षे भाले, तोरमा, ददिरा, खुकुरी, ढाल, तरवार, ढोलसँग पवित्र चाङ् (थान) बनाई आठ नौ फन्को पूरा गरे। तिमीले तिनीहरूलाई शक्ति प्रदान गर्नु।

अब हामी पनि बिहानीपख तिमीलाई समय समयमा बोलाउँछौं। आऊ है तिम्रा अगुवा, पछुवा, चिगोरो, निगोरो देवपुत्रहरूसँग तोर्मा कुलित्या थामसँग १०८ कुयुस थामसँग रातो सेतो कुखुरासँग सामुन्नेमा पवित्र थानमान गरी आठ नौ फन्को पूरा गर्नु। आठ नौ देव बिहान हुँदा सुनकेवरा फूलले शोभायमान देवतुल्य देव मित्रहरूसँग बेलुकपख तिम्रा पुकार गर्दै तिमीसँग बात मार्ने, यो दूतले तिमीलाई ६ पटकसम्म बोलाउँदै छ।

तिमीले तिम्रो मानभाउ नगर्दा मान्छे बहुलाउने, धतुराउने, छारेरोगी हुने र अपुताली हुने सराप कसैलाई दियो। अनि पुनः नचिनिने गरी प्रकट भयो। अब त्यसरी गालीश्राप दिन छाडी देऊ। अघि तिमीले तिम्रो मानभाउ गर्नेलाई शक्ति आशीष प्रदान गरेका थियौ। त्यसरी नै आज यस घरपरिवारले तिम्रो मान भाउ गर्दै छन्। यिनीहरूको पनि राम्ररी संरक्षण गरी देऊ। यिनीहरूलाई जोगाई देऊ। आशीष वरदान देऊ।

हे! त्रिवेणी वराहा कोकाहा माडका कान्छा छोरा अघि चन्द्रसूर्य मूर्ति बनाइ लाउक्या, सारोम्मा, सेल्लेफिरी, नाधेक्चुङ् नाम लगाई पावा भावा, उङ्लोवा, तुम्याङ्चक्मा, तेम्बा नामधारण गरी आशीर्वाद दिँदा तिम्रो आशीर्वाद लागेन। त्यसपछि तिमी ओरालो लाग्यौ। फेफे वायक्मा, फङ्फङ् देम्मा, आरीतुरी पाङ्लो, सेन्भामा, सेचम्मा नाम धारण गरी इसवा याङ्सुवा नामधारण गर्नु, शक्ति प्राप्त गर्न आशीष वरदान माग्दै छन्, शक्ति वरदान देऊ है।

अब फेरि तिमी बलिङ्गा, साहिङ्गा, वादङ् खेच्या, साममुचे, याङ्कुचे नामधारण गरी खोला तर्छौ। सिङ्वाचङ्गा, चर्खागे, पिजाङ्जाङ्, पुराजेक, पाङ्लाजेक, चङ्ख तसिला मिक्लानेम्मा नामधारण गर्छौ। आङ्को फेदेम्बे (कोचे तेखे) मा एकरात बास बस्यौ र आठ दिन पवित्र भइ प्रकट भयो। पापुङ् मैदानमा बात

मार्यो, रमिता हेर्यो। "चाड्बुकी क्याबो सान्छोलो कडेवी क्याबो सान्छोलो मिजाम्फाम" भन्यौ।

अनि त्यहाँबाट फर्केर सापम्मा, उत्तिबुङ्ग, नामाबुङ्ग गाउँलाई देवस्थान घोषण गरी डाँडा काटी गयौ र आँखी डाही छेकथुन लिइ गयौ। त्यसरी नै यहाँ तिमीले उपकार गरिने भक्तहरूको आँखीडाही छली देऊ है! गुराँस हाङ्गिफेक, यासिङ्ग्रायक, चेदिङ्गवाना, नाइयक्सा, वालेङ्गथाबा आदि फुङ्गबिसे, पाङ्गबिसे, पेकोनेमा नाम लगायौ र फर्की आयौ।

यसरी फर्कदा तिमी तरूनी वनदेवीसँग भेट भयो। उनीसँग तिमी आठदिन साथीसंगी भई बस्यौ। यो पनि आशीष वरदान माग्ने ठाउँ हो। आशीष वरदान छैन भने सातो हंश छैन भने साथी हंश लगाई देऊ।

अब साँबादेव दुङ्गदुङ्गे देव यहाँबाट ओरालो लाग्यौ अब तिमी तरूनीले तिमीलाई आँखी लगाए पनि आँखा लगाउने ठाउँहरू सिगारामाथि जाऊ। पालुङ्गखोला, भोजी खजुमा, निःमुक्मा, ताइछाङ्गा हात्तीरुम्मा क्षेत्र तिमी खेली खाने ठाउँ घोषणा गर्यौ र पालुङ्ग भन्ने ठाउँमा पुगी चार दिनसम्म प्रकट भयौ र त्यस ठाउँमा तिमीले बोलाउँदा तिमीसँग मानिस बोले।

चाकबुकी क्याबो सान्छोलो पालुङ्गली क्याबो सान्छोलो, यीजाम्फो मिजाम्फाम्फो। त्यहाँबाट तिमी बराहा कोकाहाको छोरा दुङ्गदुङ्गे देव चार दिनसम्म प्रकट भयौ। मिरुक्मा, पाक्वामा, कामरुङ्ग, सङ्खङ्गलुङ्ग, तङ्खङ्गलुङ्गे, तवोरोपा, नेवोरोपा नामकरण गरी तिमी देवस्थललाई सफा बनायौ। तिनीहरूलाई संरक्षण गर्न त्यहाँ फर्की आयौ। चारमागे पमेनमा तिमी फेरि पुग्यौ।

तिमोले ताङ्ग्वारा पेङ्ग्वारा पहाड नाघ्यौ। थुङ्गसाप, साप्पोन, याङ्गदोरा उम्फक्मा पहाड नाघ्यौ। लुङ्गवाडे लुरा पवित्र स्थलमा दिनरात तिमी भाला, तरवार, ढाल, बन्दुकसँग पवित्र लासो थापी तरमा कुदिल्ला राखी तन्दुरा राखी जीवनरूपी राता सेता फूलसित आयु वरदान आशीष थाप्न थुन्सेसँग भद्रभलाद्मी बसेका ठाउँमा साँबाहरूले तिमी बराहा कोकाहा देव दुङ्गदुङ्गे देव साँबा देवसँग वरदान मागे जस्तै आज शुद्ध पवित्र तिमी ओछ्यान लासो ओछ्याइ मान भाउ गरेका छौं है।

तिम्रो मान पूरा भयो तिम्रो भाउ पूरा भयो। जोडी तोड्बा जोडी पिपा कलस राखी यस मितिमा यस मैनामका धनीहरूले बेलुकीपख, घाम अस्ताएको बेला यस घरका मूली फलानाले तिमीलाई पुकारा गर्ने बेला भो है पुकारा गर्दैछु। जोडी जाँडको तोड्बा जोडी पिपा, कलस धुपको वास्ना दियौ, तिम्रो मानको थान थपना पूरा गर्यौ, नगरा, ढोल राख्यौ। तिम्रो स्वागतको लागि भाले पनि चढायौ। चाड्बुकी क्याबो सान्छोलो (तीनपटक वाचन गरेर बोकाको ढाडको रौं थानमा चढाउने)।

कडेवी क्याबो सान्छोलो (फेरि तीनपटक वाचन गरेर टाउकाको रौं चढाउने)। अन्त्यमा साम्दुकी क्याबो सान्छोलो (फेरि तीनपटक वाचन गरेपछि टाउकोको रौं थानमा चढाउने)। अब तिमी अघि तिम्रो स्थल चड्बुका मैदान, सिम्सार तुल्मामा तिमीलाई लासो चढाएजस्तै आज यस घरका धनीहरूले तीन वर्षे बोकासँग तिम्रो मान भाउ गरे मान भाउ पुर्‍याए। उनीहरूले तिमीलाई स्वागतार्थ भाले पनि चढाएका छन्। तिमीलाई तिम्रो मन पर्ने खानपिन हातहतियार राखी भोग दिएका छन्। मलाई तिमीसँग बात मार्न दूत बनाइएको छ।

यस दूतको कुरा सुनी यस घरका मैदानका धनीहरूलाई राम्रो संरक्षण गर्न आयु, वरदान देउ। देवताहरू रिसाएका भए खुसी पारी देऊ, यिनीहरूको जिउज्यान जोगाइदेऊ, मान्छे बहुलाउने, धतुराउने, छारेरोग आदिबाट बचाई देऊ। कुनै मरिमराउ, अकाल मृत्युबाट जोगाउन देवता सदा दाहिना पारी देऊ। यो दूतले यही बोली विन्ती गर्ने है- यस घरधनीका तर्फबाट पुकारा यही गर्ने है। पुकारा सुनिदेऊ। अब भोग चढाउँदै छु। भोग ग्रहण गरी देऊ है। (भोग दिएपछि बोकाको मुटु र भालेको मुटु झिकेर थानमा चढाउने)। अब तिमी तुङ्दुङ्गे देव साँबादेवले भने बमोजिम तिम्रो प्रथम पटक मान राख्ने तिमीलाई चिन्ने सुःलुङदेन साँबाहरूले तिमीलाई भोग दिए अनि तिमीले बुद्धि दियौ।

तिमीले सबैलाई आशीष वरदान दियौ र फर्कियौ। हे बराहा कोकाहा देवको कान्छा छोरा दुङ्दुङ्गे देव साँबा देव! तिम्रो बाबु त्रिवेणी देव बराहा कोकाहासँग सबैले शक्ति मागे। पवित्र चाड्बुक मैदान, निलातुरा, लुङ्पाङ्भे, तसराखा,

सुम्लाम्दो, अरुण, वरुण, थाम्बिना पहाड नाघ्यौ। चाम्दाङ्वा हटिया, वासुखोरा, सिङ्पासोती, खरना, हिदाङ्गा, थुपु, पाख्रीवास, पाङ्गा, अरुण, वरुण, सतीघाट, लाङ्कुम खम्बु गाउँ कुरुले, पिल्बोटे, पिखुवा, लेखुवा, सँगपुबाट त्रिवेणी कोकाहा तिम्रा बाबु भएको ठाउँमा यो मेजमान दिएँ।

भोग दिएको भारीसँग पुगी, हे बाबु म त लिम्बुवान पहाड पर्वत सबै खोलानालामा घुमैँ। यसरी घुम्दा मेवाथुममा सुलुङदेन साँबाले मलाई तीनवर्षे गन्धे बोका भोग दिएर ठूलो भालेले स्वागत गरे। मसँग आशीर्वाद मागे, भनी भन्यौ। तिम्रा बाबुले पनि तिमीलाई हे मेरा छोरा! तिमीलाई लिम्बुवानमा सुःलुङदेन साँबाहरूले मानभाउ गर्दछन् भने उनीहरूको प्रगति गरी देऊ।

छोरा मागे छोरा देऊ। सन्तान मागे सन्तान देऊ। तिनीहरूको संरक्षण गर। यदि उनीहरूमा आखी डाही ईर्ष्या छ भने त्यो पनि दूर गर। अकाल मृत्यु, सिर्हेभूमै, जागित्राले दुःख दिएको छ भने ती सबै भगाइदेऊ। आयु, वरदान माग्दछन् भने आयु वरदान देऊ, भनी माने जस्तै उपकार गरिने यस घर, मैनामका धनीहरू फल्न फुल्न सकुन्, यिनीहरूको शुभलाभ होस्, यिनीहरूले संरक्षण होस् भनी यिनीहरू हजुरसँग पुकारा गर्दछन् है।

यही आग्रहलाई यो तिम्रो दूतले दुई हात जोडी विन्ति गरेको छु। नमस्कार!
(Chongbang, 2009; Bharat Tunggak Trans सम्पादित अंश)

५.६ साँबा समुदायको पहल

नेपालमा २०४६ सालपछि उर्लेको नयाँ राजनीतिक लहर र २०७२ सालपछि विकसित संघीयताको राप मेवाखोलामा पनि पस्यो। त्यहाँका साँबाहरूले आफ्नो पैत्रिकस्थललाई संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने सङ्कल्प गरेका छन्। (SambaMingsra, 2018) फलस्वरूप स्थानीय साँबाहरूले वि.सं. २०७५ सालतिर प्राकृतिक अवस्थामा रहेको पुर्खाको नासो लुङथाङ यक स्थललाई आधुनिक स्वरूपमा ढाल्ने योजना गरेका छन्। योजना कार्यान्वयन गर्न विश्वभर छरिएका साँबासित सम्पर्क बढाएर आर्थिक सङ्कलन गरेका छन्। हाल उक्त परियोजनाले मूर्त रुप लिँदै गएको देखिन्छ।

सामाजिक सञ्जालमा आएको तस्वीरका आधारमा चडबाड साँबा वंशावलीले अभिलेखीकरण गरिसकेको प्राचीन लुङथाङ यक ढुङ्गा तोडेर

डाँडालाई सम्झाइएको देखिन्छ। त्यहाँ लुङथाङ यक हिम भवन बनाइएको देखिन्छ।

यस घटनाक्रमलाई यो लेखकले आलोचनात्मक दृष्टिले हेरेको छ। प्राचीन स्थल लिङथाङ यक ढुङ्गालाई प्राकृतिक रुपमा यथास्थितिमा नै संरक्षण गर्नु पर्दथ्यो। यसको प्राकृतिक स्वरुपलाई तोडमोड गर्नुहुँदैन थियो। फेम्बुनहाङको प्राचीन ढुङ्गालाई अब प्राकृतिक अवस्थामा देख्नपाउने छैनौं।

ऐतिहासिक लिङथाङ यक स्थल

पुनःसिर्जित लिङथाङ यक स्थल

समसिर्जित लिङथाङ यक हिम

किरात इतिहासमा कुनै राजाले आफ्नो चिनो, स्मारक, सूचना वा सन्देश कुनै ढुङ्गा ठड्याएर दिने गर्दथे। त्यसैले त्यो ठड्याइएको ढुङ्गा सबैले देख्ने स्थानमा राख्ने चलन थियो। सोही अनुरूप फेम्बुनहाङले पनि हत्तपत्त नटुट्ने एक चुच्चो ढुङ्गालाई छाने होलान्। उनले आफ्ना आराधना स्थललाई दरसन्तानले पनि उत्पत्तिस्थलको रुपमा चिनुन् भनेर एक प्रतीकको रुपमा लिङथाङ यक नाम र ढुङ्गो राखिदिएको जनश्रुति छ।

किरात लिम्बूको सांस्कृतिक पृष्ठभूमि नियालौं। यिनीहरू बोन धर्म तथा प्रकृतिपूजक आदिवासी हुन्। यिनीहरूको पूजास्थलमा कुनै घर वा मन्दिर हुँदैन। खुल्लास्थलमा प्राकृतिक ढुङ्गा वा थुमकोलाई नै पैत्रिक स्मारक मानेर यिनीहरू आराधना गर्ने गर्दछन्। हाल हिन्दू प्रभावले मन्दिर घर बनाउने लहर चलेको हो।

लिम्बू भाषामा 'लिङ' अर्थ उम्रनु 'थाङ' अर्थ आउनु हो। पुर्खाले जुन आदिभौतिक दृष्टिले गहिरो अर्थ लाग्ने नाम साँबा उम्रेको/उत्पत्तिस्थल जनाउने ढुङ्गा 'लिङथाङ यक' छाडेका थिए। संरक्षण वा सम्बर्द्धनका नाममा त्यो प्राकृतिक स्मारक आजको अवस्थामा पुन्याइएको छ।

हुन त ढुङ्गा कहिल्यै उम्रेर वृद्धि हुने वस्तु होइन तर मुन्धुमले दिएको नाम लिङथाङ यकको वाच्यार्थ ख्याल गरिएको भए हुन्थ्यो। किनभने उक्त स्थानबाटै साँबा परिवार फैलिएका हुन् जसको साक्षी चित्रमा उक्त चुच्चे ढुङ्गो उभेको छ। जसलाई साँबा परिवारले मात्र नभइ सर्वत्र लिङथाङ यक नामले चिनिन्छ।

यही गाउँमा फडफडे झरना पनि छ। झरनाको ओडारभित्र शिवका चिन्ह त्रिशूल र शिवलिङ्ग भेटिन्छन्। (M.C. Phyang, personal communication, November 1, 2019) यसले साँबाका पुर्खा शैव धर्ममा आस्था राख्दथे भन्ने जनाउँछ। प्राकृतिक रुपमा सुन्दर देखिने झरना र आसपासका क्षेत्रलाई हाल पर्यटकीय क्षेत्र घोषणा गरिएको छ। पर्यटकलाई सुविधा पुऱ्याउन यातायातको विकास भएको छ।

फडफडे झरना, लिङथाङ यक, लगायत साँबा पूर्वजले स्थापना गरेका शिवलिङ्ग, तुङदुङ्गे देव आएको स्थल, साँबा राजाको राजदण्ड, वैठकस्थल जस्ता ऐतिहासिक र धार्मिक स्थलको संरक्षणको आवश्यकता छ। यस्तो प्राकृतिक, ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्व भएको मेवाखोलास्थित लिङथाङ यक, झरना तथा आसपासका प्राकृतिक स्थल संरक्षणमा जनता र राज्यको दायित्व थपिएको छ।

संरक्षण तथा प्रबर्द्धनको नाममा मेवाखोला साँबा गाउँमा रहेको तुङदुङ्गे देवलाई स्वागत गरिएको स्थलको प्राकृतिक अवस्थामा खलल पुग्ने काम नगरियोस्।

हाल पितृ पूजा परम्परा हराउँदै गएकोमा साँबा परिवार चिन्तित छ। साँबा वंशभित्र रहेका विभिन्न उपथरहरूको महासंघ साँबा मिङ्सा सङ्घुम्भोले यसमा चासो लिएको पाइन्छ। साँबा भेलाले बराहमाडका कान्छा छोरा तुङदुङ्गे देवलाई पनि महत्व दिएको छ। मुन्धुम अनुसार देवले मेवाखोला पुगेर साँबा परिवारलाई आशिर्वाद दिएको स्थललाई तुङदुङ्ग्या साम्माङस्थलको रूपमा संरक्षण गरेको छ।

सङ्घुम्भोले बराहमाड तुङदुङ्गेको बासस्थान रहेको बराहक्षेत्रको अध्ययनतर्फ पनि ध्यान दिएको छ। सोही सिलसिलामा बराहमाड देव तथा

सेनवंशी राजाको ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक स्थल लालकोट दरवार, रंगमहल, आदिबराह, सूर्यकुण्ड क्षेत्रको अवलोकन तथा अध्ययन कार्य गरिएको छ।

६ छलफल तथा विश्लेषण

६.१ प्रकृति पूजा र पितृपूजा आदिवासी जीवनशैली हो

किरात साँबा शैव दर्शन प्रभावित प्रकृतिपूजक जीववाद, धामीझाक्री प्रथा आत्मवाद मिश्रित (Animistic-Shamanistic) बोन धर्म मान्ने जाति हुन्। (Bickel, 2000; Tibetopedia, 2016; Dibeltulo, 2015)

किरात समुदायले पितृलाई पनि साम्माङ (देव) मान्दछन्। त्यसैले तुङदुङ्गे देवलाई साँबा र अन्य लिम्बूले देवको रूपमा पूजा गर्ने गरेका हुन्। यही परम्परा अनुसार साँबाले तुङदुङ्गेलाई आफ्नो पुर्खा मानी हरेक तीन वर्षमा पूजा गर्ने गर्दछन्।

६.२ तुङदुङ्गे र ढङढङ्गे

धिमाल-लिम्बू-किरात विषयक शोधपत्रका अनुसन्धाता राई अनुसार नेपालका आदिवासी नेता, अभियन्ताले आदिवासी जनजाति एकताको भावनालाई केवल गोरखा राज्य विस्तारको ऐतिहासिक घटनाविरूद्ध उठाल्ने काममा मात्र प्रयोग गरेका छन्। यसर्थ, जातीय रक्तगत-अनन्यता र जैविक सम्बन्धको खोजी, अन्तरभाषिक/अन्तरसांस्कृतिक अध्ययन गरी आदिवासी जनजातिबीच एकता ल्याउन प्राज्ञिक आदिवासी समाज अघि बढ्नु पर्ने आशय व्यक्त गरेका छन्। (Rai, 2017) उक्त भनाइप्रति यो लेखक सहमति प्रकट गर्दछ।

यो अध्ययनले धिमाल-लिम्बू दाजुभाइ भन्ने सिद्धान्तलाई ब्याख्या गरेको छ। अध्ययनमा ती दुई समुदायलाई दाजुभाइ जनाउने भनाइलाई पुष्टि गर्ने थप तथ्य र आँकडा प्रस्तुत गरिएका छन्। स्मरण रहोस्, सेन वंशबाट साँबालगायत नेम्बाङ उत्पत्ति भएको र धिमाल थरभित्र लेम्बाङ र कासेर थर समेत भएकोले धिमाल र लिम्बूबीच रक्तगत अनन्या सम्बन्ध लुकेको देखिन्छ। (Dhimail, 2019; SenChobegu, 2007; Chongbang, 2009)

काशीवंशका तुडदुङ्गे पूजक साँबा र महाराज ढडढङ्गे पूजक धिमालबीच रक्तगत-अनन्या सङ्केत पाइन्छ। समान रूपमा भोटबर्मेली भाषा परिवार बोल्नु, न्वाँगी चाड मनाउनु र च्याब्रुड नाच्ने जस्ता समान संस्कृति दुवैमा जातिमा हुनुले धिमाल-लिम्बू दाजुभाइ भएको प्रमाणित गर्दछ।

तुडदुङ्गे मुन्धुमले तुडदुङ्गेका दाजुहरू तथा उनका पिता उँधो लागे भन्नुको तात्पर्य उनका वंश मेची कोशीको समथर भूभागमा छरिएका थिए भन्ने संकेत दिन्छ।

त्यसैले धिमाल र लिम्बू भ्राता भएको हुँदा हाल लिम्बू समुदायका साँबा परिवार धिमाल परिवार नजिक भएको संकेत तुडदुङ्गे मुन्धुमले गरेको छ।

६.३ सामाजिक जैविक ढाँचा अनुकूलको मुन्धुमी सार

तुडदुङ्गे मुन्धुममा पाइने कथासारलाई केलाउँदा मानवशास्त्रले जिन कहने मानिसभित्रका दाजुभाइ खोज्ने चाहनालाई घटनाक्रमको कारक मान्न सकिन्छ। सामाजिक-जैविक नमुना (Socio-biological model) अनुसार मानिसका स्वभावमा जिनको प्रभाव रहन्छ। फलस्वरूप हरेक व्यक्तिको सामाजिक सम्बन्ध र प्रक्रियामा जिनको प्रभाव पर्दछ। (Wilson, 1975)

प्रस्तुत सिद्धान्तले जिनको रक्षार्थ, प्रवर्धनार्थ कुनै जीव वा मानिसको कृयाकलापको अध्ययन गर्दछ। आफ्नो अस्तित्वको लागि जीवले आफू र आफू नजिकको नाता छनौट (Kin selection) गर्ने गर्दछ। मानिसले हरेक व्यवहारको केन्द्र आफूलाई तुल्याएर स्वार्थी बनाउने तत्त्व यही जिन हो। आफ्नो परिवार, जात, धर्म, राष्ट्र र आदर्शका लागि मर्न तयारसम्म तयार पार्ने तत्त्व पनि जिन हो भनी सामाजिक जैविक नमुनाले बताउँछ।

मुन्धुममा तुडदुङ्गे आफ्नो पूर्ववर्ती वंशको खोजीमा बराहक्षेत्रदेखि अरुण वरुण हुँदै मेवाखोला पुग्नु पनि पक्कै जिनको प्रभावले हुनुपर्दछ भन्ने मेरो ठम्याइ छ।

कोशी बराहा क्षेत्रका लारा सेन, फोरा सेन वंशीय बराहामाडका कान्छा राजकुमार तुडदुङ्गे हुन्। (SenChobegu, 2007) उनी अरुण, वरुण, तम्बर, मैवाखोला हुँदै मेवाखोला पुगेका थिए। जसको काव्यात्मक गाथा हो- तुडदुङ्गे

मुन्धम। उनी कोशी बराहा क्षेत्रबाट आफ्ना पूर्ववर्ती वंशजलाई खोज्दै मेवाखोलामा पुग्दा त्यहाँ मादेन ओमदिन साँबाले देवसित परिचय मागे। आफ्नो वंश भएको थाहा पाएपछि त्यहाँ भेला भएका सुलुङदेन साँबाहरूले उनलाई भव्य स्वागत गरे। (Chongbang, 2009)

सेन चबेगु लिम्बू वंशावली (२००७), योङहाङ वंशावली (२०११) विश्लेषण तथा विजयपुरको किरातकालीन इतिहास (१९७४) बाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा यो तुङदुङ्गे मुन्धुम घटनाक्रम सत्रौँ शताब्दीमा घटेको हुनसक्ने यो कलमको ठम्याउँ छ।

सामाजिक जैविक नमुना अनुरूप जिनको प्रभावस्वरूप उनले आफ्नो वंश खोज्दै मेवाखोला यात्रा गरेका थिए। किरात लिम्बुवान क्षेत्र तत्कालीन किरात सेनको प्रभावक्षेत्र भएकाले उनले सेन प्रभाव क्षेत्रमा आफ्ना वंश नाताको निर्वाध खोजी गरेका थिए।

अतः तुङदुङ्गे मुन्धुम घटनाक्रमलाई सामाजिक जैविक (जिन) नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

६.४ सेन वंशको लिम्बुवान प्रवेश

तुङदुङ्गे मुन्धुमको घटनापूर्व सेनवंशी अभिसेन तथा राजपुत्रहरू सिमाङगढ छोडी पूर्व नेपालको चौदण्डी चतरा तथा बराहक्षेत्रमा आई दरबार बनाएर बस्न थालेका थिए। यसरी दक्षिण-पश्चिमबाट सेनवंश पूर्वी नेपालमा प्रवेश र प्रभाव जमाउँदै तराई, कछाड र पहाडभित्र अघि बढ्दा हिन्दूहरूले उनीहरूलाई पिछा गरी रहे। यो क्रम इस्वी १२ औँ शताब्दीमा तीव्र रह्यो। (SenChobegu, 2007)

त्यहाँ दुईचार पुस्ता बसेपछि चार भाइ सेनेहाङ वि.सं. १३८८ सालमा साँगुरी उक्ले। (Yonghang, 2011) यी सेनवंश लिम्बुवानमा प्रवेश गरेपछि सेच्छेने सेनेहाङ वंशका नामले चिनिए। (SenChobegu, 2007)

यी सेनलाई हिन्दूले पिछा गर्नु पछाडि एक सिद्धान्त रहेको छ जसलाई भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले खस जातिको इतिहास शोधग्रन्थमा प्रष्ट्याइदिएका छन्। उनले आफ्नो पुर्खा मगर भएको र आफ्नो पुर्खा मगर राजाका राजगुरू भएको बताएका छन्। (Pokhrel, 1998)

पोखरेल (१९९८) ले उक्त तथ्यलाई थप बल पुग्ने गरी के थपेका छन् भने अघि पृथ्वी नारायण शाहका पुर्खाका राजगुरु जो आर्य थिए ती पनि त्यसरी नै मगरबाट उदविकास भएका हुन्। यसरी मगर, सेनबाट कतिपय आर्य जातिको विकास भएको तथ्य भाषाशास्त्री पोखरेलले शोधमार्फत् उदघाटित गरेका छन्।

यस आधारमा भन्न सकिन्छ सेनलाई हिन्दू आर्यले पछ्याएका हुन्। किनभने उहिले ती आर्य हिन्दू कहलिन अघि सनातनी थिए। सनातन भनेको सत्य अर्थात् शिवपूजक जाति बुझिन्छ। यसरी किरात, सेन, खस, आर्यबीच रक्तमिश्रण सुमेरदेखि भारतवर्षसम्म भएको थियो।

यो सिद्धान्तलाई बुझ्न पौराणिक तथा ऐतिहासिक तथ्य विश्लेषणको सारलाई हेर्न सकिन्छ। अघि सप्तसिन्धुमा किरात जाति अघि आए, त्यहाँ पछि आर्य आए र उनीहरूले आदिवासीलाई विस्थापित गरी दिए। ती किरातलाई आर्यले चिनेरै पछ्याएर आएका थिए। किनभने यिनीहरूबीच अघि सुमेरमै रक्तमिश्रण भइसकेको थियो। यद्यपि यिनीहरूबीच अघिको सुमेर र काशी (गोथ) प्रभावले सांस्कृतिक रुपमा क्रमशः विभाजित पनि हुँदै थिए। (Pokhrel, 1998)

आपसमा रक्त मिश्रण र संस्कृति सङ्क्रमण भए तापनि सांस्कृतिक विकासक्रमले किरात र आर्य दूधमा तर लागे झैँ अलग हुँदै गए। सांस्कृतिक समूहबीच स्वार्थवश चरणबद्ध देवासुर सङ्ग्राम भयो। युद्ध पनि कहाँ भयो भने जहाँ जहाँ किरात जमेका थिए त्यहाँ आर्य पछि पछि खोज्दै गएर मिलेर बसे अनि स्वार्थ नमिलेपछि बलबुद्धि लगाएर आर्यले किरात-असुरलाई विस्थापित गर्दै गए। (Chemjong, 2003c)

आर्यद्वारा घोषित देवासुर सङ्ग्रामको दोस्रो चरण यही भारतवर्ष भूखण्डमा भएको थियो। भारतको हिमाञ्चलदेखि उत्तर प्रदेश, विहार र असमसम्म आर्य र असुर किरातबीच युद्ध भयो। (Thulung, 1985)

आखिर ती आर्य सप्तसिन्धु, हिमाञ्चल, कुरूक्षेत्रबाट दक्षिण भारत किन लागेनन्? जबकि सप्तसिन्धु, हिमाञ्चलबाट गङ्गानदी हुँदै गङ्गामैदान जान

तथा कुरूक्षेत्रबाट भारतको दक्षिण प्रदेश जाने प्राचीन मार्ग प्रसस्त थियो। किनभने ती आर्यको किरात असुरसित केही न केही रक्तगत अनन्या र सांस्कृतिक समानता कायम थियो। केही सांस्कृतिक भिन्नता भए तापनि समानता पनि थिए। एकअर्काको आनीबानी थाहा थियो र कमी कमजोरी पनि थाहा थियो।

त्यसैले असुर किरात बलिया जाति अघि अघि गएर जङ्गल फाँडेर जग्गा आवाद गर्दै गए त्यसपछि त्यहाँ आर्य आएर हत्कण्डाद्वारा आदिवासीलाई क्रमसः सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक रुपमा विस्थापित गरी दिए।

हाल एक थरी किरात लिम्बूले दावी गरे झैं शिव आस्था आर्यलाई सुम्पदैमा किरात इतिहास बदलिन सक्तैन। सिन्धु निवासी पूर्वजका दरसन्तान भएका आधारमा किरातले हिन्दू संज्ञा पाएका हुन्। समाज विकासक्रममा केही किरात समूहले वर्णाश्रम जातपात व्यवस्था अपनाए र आर्यमा सम्मिलित भए। यद्यपि बहुसंख्यक किरात समुदायले आर्यद्वारा उत्तर वैदिक कालमा हुलेको वर्णव्यवस्था तथा ब्राम्हणवाद जस्ता विकृतिलाई कहिल्यै ग्रहण गरेनन्। (Thulung, 1985; Danielou & Gabin, 2003)

शैव दर्शन अनुसार सनातनको अर्थ सत्य र सत्य भनेको शिवको दर्शन हो। पर्सियाको इतिहास, किरात इतिहास तथा संस्कृत साहित्य अनुसार आर्य र किरात रक्तमिश्रित जाति भए तापनि अघिल्ला सांस्कृतिक प्रभाव र विभिन्न स्वार्थवश आपसमा सिलसिलेवार युद्ध गरे। युद्धमा किरात संस्कृति र जाति प्रताडित भयो। देवासुर सङ्ग्राममा किरात असुर आर्यद्वारा पराजित भएपछि किरात छेउ खोज्दै किनार लाग्दै गएका थिए।

यसैबीच किरातकाल, मध्यकालमा किरात राज्य, लिम्बुवान राज्य स्थापना गर्न किरात जाति सफल भए। तर हाल आएर त्यसको प्रभाव कम भयो। यो त इतिहासको नियम नै हो। कुनै जाति सधैं शासक जाति रहिरह्न सक्दैन। इतिहासले यस्ता उतार चढावलाई नियमित घटनाक्रम बताउँछ।

यो लेखको तात्पर्य शिव र किरातको सम्बन्धलाई कुनै पनि मूल्यमा हिन्दू र आर्य संज्ञाले बिथोल्न सक्दैन। किनभने सनातन शिव र किरात पहिचान नङ मासुझैं गाँसिएका परम्परा, ज्ञान र सिद्धान्त हुन्। जसलाई मानवशास्त्र,

इतिहास, साहित्यका तमाम तथ्य र प्रमाणले काँध थापेका छन्। यसमा के चाहिँ प्रस्ट हुनुपर्दछ भने सनातन वा शिव वा किरात संस्कृति र दर्शन भनेको जातपात मान्ने वर्णव्यवस्था होइन र आफ्नो जाति मात्र श्रेष्ठ मान्ने ब्राम्हणवाद पनि होइन।

किरातेश्वर शिव (सत्य) र किरात वंशबीचको नाता र सांस्कृतिक प्रभावलाई इतिहास र प्रमाणले स्थापित गरेका छन् जसलाई ढाकछोप गर्न वा मेट्न असम्भव छ। त्यति मात्र नभएर आदिवासी किरात बोन धर्मसित परापूर्व कालदेखि गाँसिएका जाति हुन्। कैलास मानसरोवरमा आएर किरात र सनातन धर्मबीच जुन समन्वय भयो त्यसको साक्षी हाल ती स्थान दुवै मतावलम्बीका साझा तीर्थस्थल रहेबाट थाहा हुन्छ।

यसैले किरात एकातिर शिवलाई कूलदेवता र प्रकृति वा शक्ति वा मातृशक्तिलाई आराध्य शक्ति मान्दछन्। जसलाई भौतिक रूपमा आस्था प्रकट गर्नलाई शिव पार्वती, उमा शंकर, थेबा यूमाका प्रतीक मान्ने गरिन्छ। साथै, परम्परागत रूपमा रहेको प्रकृतिपूजा, आत्मापूजा जस्ता वोन दर्शनको प्रभाव किरात लिम्बू संस्कृतिका अभिन्न अङ्ग हुन्।

६.५ सेनवंशको लिम्बू समुदायमा विलयन

किरात सेनेहाङ लिम्बू वंशावलीले आफ्नो पुर्खा सेनवंशी अभि सेन भएको पहिल्याइसकेको छ। (SenChobegu, 2007) उक्त वंशावलीमा अभि सेन पछि क्रमशः पदमसेन, लारासेन, फोरासेन र चुडामणिका नाम वंशक्रममा उल्लिखित छन्।

चुडामणि सेनका चार सन्तान थिए। उनका सन्तान जेठा सेनेहाङ्ग, माइँला साँबासेन (साँबासेरेङ), साइँला सुरदसेन र कान्छा मणिसेन थिए। ती चार सन्तान चौदण्डी कोशीबराह क्षेत्रबाट साँगुरी नाघेर धनकुटा जिल्लाको बोधे गाविस-५ तम्बर खोलाको किनार सधाममा गएर बसे। केही वर्ष बसेपछि जाने बेलामा त्यहाँ उनीहरूले सम्झनास्वरूप एकएक ढुङ्गा गाडेर छुट्टिए। हाल उक्त चार ढुङ्गा गाडिएको स्थानलाई हाङसेनलुङ टार भनिन्छ।

किरात सेनेहाङ लिम्बू वंशावली (2007) अनुसार जेठा सेनेहाङ सिदिङ्हाङले पोक्लाबाङ विजय गरी शासन गरी बसे। उनीबाट कालान्तरमा माङधुम्बो, ईङ्वारम, सेन थेबे उद्भव भए।

चुडामणि सेनका माईला छोरा साँबासेन (साँबासेरेङ) मेवाखोला गई बसे र उनीबाट पछि साँबा, मादेन, लाबुङ, चङबाङ, मुदेनहाङ, तङदप्पा, मिफेङगेन, ताम्मादेन र सुलुङदेन उद्भव भए।

अर्को शब्दमा, चुडामणि सेनका माईला सन्तान साँबासेरेङलाई चङबाङ वंशावलीले सेनेहाङ राई नामले चिनाएको छ। सेनेहाङ राईबाट सारातप्पा, सुलुङदेन, फेम्बुनहाङ विकसित भए। फेम्बुनहाङका दरसन्तान चङबाङ, लुङहिम, फेन्छाङ्वा, फयङ, कोङदाङ्वा, मिक्केन्दाङ, मुदेन, र तङदप्पा (आठ) साँबा भएको वंशावलीले जनाउँछन्। (SenChobegu, 2007; Chongbang, 2009)

साईला सुदरसेनका दरसन्तानमा कालान्तरमा गएर हेम्ब्या, इथिङ्गु, सिंगु, र थुप्पोको थेबे जन्मिए। त्यसै गरी कान्छा मणिसेनबाट योङहाङ, नेम्बाङ, चोबेगु, हाङसरुम्बा, केरुङ र थोक्लिहाङ उद्भव भए।

योङहाङबाट पछि सेम्बु र लिङदेन उद्भव भए। चोबेगुबाट पछि फेजोङ र याङदेम्बा उद्भव भए भनी किरात सेनेहाङ लिम्बू वंशावलीले बताएको छ। (SenChobegu, 2007)

६.६ बराहा कोकोहामाङ को थिए?

किरात लिम्बुवान क्षेत्रमा फेदापका मंत्री मुरेहाङको शासनपछि विजयपुर तथा लिम्बुवानको शासनभार मकवानपुरका शासक किरात सेन राजाहरूको काँधमा सन्थो। विजय नारायण राई (सन् १५८४-१६०९) र फेदापका राजा, मन्त्री मुरेहाङबीच मतभेद भएपछि मकवानपुरका किरात सेनले विजयपुरमा हस्तक्षेप गरेका थिए। (Chemjong, 2003a)

सत्रौँ शताब्दीमा किरात लिम्बुवान राज्य किरात सेन राज्यभित्र गाभिएपछि सेनहरूले कोशी बराहक्षेत्रमा बाटो बनाए र त्यहाँ अवस्थित मन्दिरको जिर्णोद्धार गरिदिए। (Ghimire, 1999)

किरात सेन लिम्बू वंशावली (२००७) अनुसार लोहाङ सेनको शासनकाल (वि.सं. १६६६-१६९८) मा कोशीबराह क्षेत्रमा सिमाङगढबाट आएका लारासेन र फोरासेनहरू बस्दथे। उनीहरूलाई 'बराहमाङ' नामले चिनिन्थे। फलस्वरूप ती सेन राजाहरू लिम्बुवानमा बराहमाङ नामले चिनिए।

यसकारण बराहामाङ/ कोकोहामाङ सेनवंशी राजाहरू भएको वंशावली र तुङदुङ्गे मुन्धुमबाट थाहा हुन्छ। त्यसबेला उनीहरूका समकालीन लोहोरुङ सिङ्लाहाङ खम्पाजोङ, सङ्खुवासभामा बसोबास गर्दथे। सिङ्लाहाङको ससुराली बराहमाङ थिए। त्यसैले त्यसबेला बराहमाङले आफ्ना ज्वाइँलाई पनि सिङ्लामाङ (देव) सम्मान दिएका थिए। (SenChobegu, 2007)

तुङदुङ्गे देव यिनै बराहामाङ कोकाहामाङका कान्छा सन्तान राजकुमार हुन् भनी तुङदुङ्गे मुन्धुमले चिनाउँछ। उनले आफ्ना वंश खोज्दै जाँदा मेवाखोला मा साँबा परिवार भेटेका थिए।

६.७ साँबा थर उत्पत्ति

हाल साँबा थरधारी हुन् वा साम्बा पूजारी ज्ञानी हुन् ती दुवै संज्ञाको सम्बन्ध शिव, सबा (बाँदर) वा पुर्खासित रहेको संकेत पाइन्छ। साँबा शब्दले सरदार, पुजारी, पुर्खा जनाउँछ।

वंशावलीका आधारमा साँबा थरधारी जाति भूअमिधाका आधारमा साँबा बनेका थिए। अर्थात् साँबा गाउँमा बसोबास गरेकाले उनीहरूका पुर्खाले साँबा थर हासिल गरी तिनका दरसन्तान साँबा कहलिए। (Chongbang, 2009)

साँबा वंशमा एकै परिवारका भाइहरू फैलिएको मात्र नभएर मिसल भाइका रूपमा समेत सदस्य थपिएर साँबा परिवार बनेको छ। फयङ वंशावली तथा चङबाङ वंशावलीले मुदेन्छङ साँबा र तङदप्पा साँबालाई मिसल भाइका रूपमा परिचित गराएको छ।

सेन चबेगु लिम्बु वंशावली (२००७) अनुसार चुडामणि सेनका माईला सन्तान साँबासेरेङ थिए। यही नाम सेनेहाङ राई हुँदै सारातप्पा, सुलुङदेन, फेम्बुनहाङ विकसित भयो। फेम्बुनहाङबाट दरसन्तान चङबाङ, लुङहिम,

फेन्छाङ्वा, फयङ, कोइदाङ्वा, मिक्केन्दाङ, मुदेन, र तडदप्पा (आठ) साँबा विकसित भए। (SenChobegu, 2007; Chongbang, 2009)

यस आधारमा आफ्ना पितृको नाम साँबासेरेङबाटै उल्लिखित ८ साँबाले साँबा थर ग्रहण गरेको तर्क गर्न सकिन्छ। वंशावली अध्ययनका आधारमा सेन वंशदेखि साँबा वंशसम्मको विकासक्रम करिव चौधौँ शताब्दी देखि अठारौँ शताब्दी बीचको अवधिमा भएको लेखकीय विश्लेषण छ।

वंशावलीमा उल्लिखित सेन वंशको लिम्बुवान आगमन घटनाक्रम चौधौँ शताब्दी तिरको हो। लिम्बुवान गठन हुँदा छैटौँ शताब्दीतिर भएको थियो। लिम्बूवान गठनताका मेवाखोला, साँबाको नाम इतिहासमा उल्लेखित छ। यसबाट यी साँबासेरेङभन्दा अघि नै साँबा स्थान र थरको नामकरण भइसकेको थाहा हुन्छ।

यहाँ महत्वपूर्ण कुरो के छ भने उसो भए साँबा भूअमिधा कहिले र कसरी रहन गयो त्यो पहिल्याउनु जरूरी छ। इतिहासकार इमानसिंह चेमजोङ अनुसार छैटौँ शताब्दीमा दश लिम्बुवान गठन हुँदा नै मेवाखोला तम्बर खोला क्षेत्रमा साँबा बसोबास गर्दथे। यसबाट के थाहा हुन्छ भने साँबा भूअमिधा छैटौँ शताब्दी पूर्व भएको हुनुपर्दछ।

दश लिम्बुवान गठन हुँदा तम्बरखोलामा शासन गर्ने साँबाहाङ तथा मेवाखोलामा शासन गर्ने सेरेङहाङका पुर्खाबाट उक्त क्षेत्रको भूअमिधा साँबा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यसबेला उनीहरू लगायत पाकसाँबा, तुमसाँबा, साम्लुप्पी साँबा तथा अन्य साँबाको नाम समेत किरात इतिहासमा उल्लेख भएकाले उक्त क्षेत्रमा साँबा जातिको बाहुल्य रहेको थाहा हुन्छ। अब प्रश्न उठ्छ त्यत्रो संख्यामा साँबा फैलने अवस्था पुग्ने गरी उनीहरूका पुर्खा त्यहाँ कहाँबाट कहिले आए होलान् भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ।

किरात मुन्धुमले साँबा सम्बन्धी एक जटिल प्रसङ्गलाई साङ्केतिक रूपमा बताएको छ। उक्त उत्पत्ति मुन्धुम अनुसार लुङधुङ लेलेप ताप्लेजुङमा सुसुबेन लालाबेनका छोरा छुच्छुरु सुहाम्फेबा र छोरी तेत्लारा लाहादङ्नाका १७ भाइ सन्तान भए। उनीहरूलाई चाल्नीमा छानेर ९ जनालाई तालिम दिएर साम्बा

बनाइ बाबुपट्टि भाग लगाइयो। (Mabuhang, 2012) यसले उक्त क्षेत्रमा साँबा जातिको छनौट र विस्तारबारे सङ्केत दिन्छ।

यो मुन्धुमले पनि साँबा भ्राताहरूको उल्लेख्य संख्या भइसकेपछिको अवस्थालाई इङ्गित गरेको छ। साँबाहरूको विस्तार हुनुपूर्व यिनीहरूको आगमन कहाँबाट कहिले भयो भन्ने सवाल बाँकी नै रहन्छ। यसको जवाफ खोज्नलाई हामीले इतिहासको सहारा लिनुपर्दछ।

भारतीय इतिहासकार पाण्डे अनुसार भारतमा कुसान आक्रमणपछि सन् ३४०-४५५ तिर त्यहाँका हुण, सेन, लिच्छवी हिमालयमा पसे र ती किरात लिम्बू भए। (Pandeya, 2013) यसै गरी अर्का एक किरात सेन लिम्बू लेखक अनुसार कुसाण आक्रमणपछि सन् ८९ तिर अर्थात् पहिलो शताब्दीमा नागा, सेन र लिच्छवी किरात देश पसे र ती किरात लिम्बू भए। (SenChobegu, 2007)

यी ऐतिहासिक तथ्यलाई टेकेर हामी माथिको सवालको जवाफ भेट्न सक्दछौं। पहिलो शताब्दीदेखि पाँचौँ शताब्दीमा माथि उल्लिखित हुण, सेन, लिच्छवी, नागा वंशबाट मेवाखोला, तम्बरखोला प्रवेश भएको हुनु पर्दछ। फलस्वरूप तिनीहरूबाट साँबाहाङ, सेरेङहाङ, साम्लुप्पी साँबा, पाकसाँबा, तुमसाँबा लगायतका साँबा उद्‌विकास भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। यिनै साँबाहरूबाट साँबा गाउँ भूअमिधा चलेको अनुमान गर्न अब गाह्रो पर्दैन।

यसलाई समर्थन गर्ने विभिन्न प्रमाण पाइन्छन्। प्रमाणहरूले साँबा शब्द मेवाखोलामा भूअमिधा बने पनि यो संज्ञा किरात, लिच्छवी, सेनबाट आयातीत शब्द भएको सङ्केत मिल्दछ। किनभने साँबा नामको एउटा रेखाचित्र कोर्न सकिन्छ।

किरात इतिहासले किरात जाति मेसोपोटेमिया क्षेत्रबाट अफगानिस्तान हुँदै काशी गंगा मैदान, असमका भूगोलमा छरिए। कोही हाँगा कोशी बराहाक्षेत्र हुँदै तम्बर खोलाको शिरै शिर लागेर मेवाखोला तम्बर खोला क्षेत्रमा पुगेर विस्तारित तथा स्थापित भए। यसलाई समर्थन गर्ने केही प्रमाण यसप्रकार छन्।

साँबा शब्दले अफ्रिकामा नृत्य संस्कृति जनाउँछ। (Przybylek, 2020) मेसोपोटेमियाको शैव धर्मको सम्बन्ध शिव, सब, सबियन्स शब्दसँग छ। (Thulung, 1985) आर्य भारतमा प्रवेश हुन अघि नै सिन्ध नदीको किनारमा किरात असुरहरूको समृद्धशाली राज्यका राजा साम्बा थिए। (Nahar, 1956) जम्मुकश्मीरमा रहेका साम्बा र कठुवा स्थानलाई साँबा जातिको भू-अमिधा (Toponym) मान्न सकिन्छ भन्ने यो कलमको विश्लेषण छ।

सबा साम्माड मुन्धुम अनुसार सबा साम्माड कालान्तरमा लिम्बू जातिभित्र विलय भएका छन्। (Subba, 2005)

पाषाण कला अध्ययन गर्ने क्रममा जुम्लामा फेला परेका तथ्यलाई पनि म यहाँ साँबासित जोड्न चाहन्छु। प्राचीन सभ्यतासँग सम्बन्धित मानिस र गाईका कलात्मक मूर्तिहरू जुम्ला जिल्लाको साँबालोल भन्ने स्थानमा भेटिएका छन्। पुरातत्त्वविदहरूले उक्त मूर्तिहरू वराहाक्षेत्र कोकाहाका शिरमा पाइने ढुङ्गाका कलात्मक मूर्तिहरूसित तुलनायोग्य पाएका छन्। (Oli, 1988) यसबाट जुम्ला साँबालोल र कोकोहा बराहक्षेत्रमा एकै संस्कृति वा वंशका मानिस बस्दथे भन्ने जनाउँछ। उक्त स्थानको नाम हाल साँबालोल रहेकोले त्यहाँ ढुङ्गाका कलात्मक मूर्ति बनाउने मानिस साँबा वा एकै संस्कृतिका थिए भनी विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

साँबाको वंशावली र मुन्धुम कोकोहा माडसित गाँसिएको छ। कोकोहाको शिरमा पाइने ढुङ्गे मूर्तिहरू पनि जुम्लाको साँबालोलसित मिल्दोजुल्दो भेटिएको हुँदा साँबाको सम्बन्ध जुम्लासित पनि गाँसिएको देखिन्छ। यसलाई पुष्टि गर्ने आधारको रूपमा जुम्ला सभ्यता क्षेत्रमा पर्ने रोल्पा जिल्लाको लिवाङ गाउँलाई लिन सकिन्छ। हाल ताप्लेजुङ जिल्लाको साँबा गाउँ र लिवाङ गाउँ पनि नजिकै छन्। जुम्लाको साँबालोल गाउँ र लिवाङ पनि एकै क्षेत्रमा छन्। इमानसिंह चेमजोङले साँबा र लिवाङ शब्दलाई लिच्छवी शब्द बताएका छन्। (Chemjong, 2003c)

यता ताप्लेजुङमा साँबा जाति बस्ने साँबा गाउँ र लिवाङ गाउँ सँगसँगै रहनु र उता जुम्ला र रोल्पामा उही नामका स्थान पनि नजिक छन्। यी दुवै शब्दहरू लिच्छवी शब्द मानिन्छन्। जुम्ला, रोल्पासितको साँबा र लिवाङ सम्बन्धलाई

लिच्छवीकालीन मान्न सकिन्छ। यसबाट के भन्न सकिन्छ भने किरात-लिच्छवी जुम्ला सभ्यता पार गर्दै कोशी बराहक्षेत्र आएका थिए। त्यहाँबाट कोही तम्बर ताकेर उभो मेवाखोला थुम पुगे तथा कोही बराहक्षेत्रबाट समथर मैदानमा फैलिए।

साँबाहाङ शासित तथा बसोबास भएको क्षेत्रबोधक भू-अमिधा (Toponym) साँबा गाउँ रहेको भन्ने जनश्रुति छ र साँबा मिङ्सा सङ्चुम्भोको भनाइ पनि समान धारणाको छ। (Samba Mingshra, 2018) सो स्थानमा पछि चौधौँ शताब्दीमा आएका सेनवंशी सेनेहाङ सावासेरेङ, साराताप्पाका दरसन्तान पनि साँबा कहलिए। (Chongbang, 2009; Yonghang, 2011)

यसरी मेवाखोला थुमको साँबा थर र गाउँ जनाउने संज्ञाहरू किरात, लिच्छवी र सेन काल र वंशसित सम्बन्धित छन्। यसका साथै साँबा, सबा, शिव शब्द एकआपसमा सम्बन्धित देखिन्छन्।

यो साँबा नाम वा थरको प्राथमिक स्रोत वा व्युत्पत्तिको आधार- साम्बा, सबा, शिव नै हो, जसले पितृ, सरदार, पंडित, अगुवा जनाउँछ। यही गहन अर्थ साँबा नाम वा थरभित्र लुकेको पाइन्छ।

६.८ फयङ थर उत्पत्ति

लिम्बू भाषाको शब्दकोषमा फयङको शाब्दिक अर्थ झल्लरी, फक्रनु उल्लेखित छ।

एक जनश्रुति अनुसार उहिल्यै साँबा परिवारका एक सदस्यले लगाएको लुगा फयङ-फयङ झल्लरीझैँ हल्लिन्थ्यो रे। त्यही अनुकरणात्मक शब्दद्वारा उनलाई बोलाउन वा चिनिन थालियो रे। पछि उनको नाम थर नै फयङ रहन गएको थियो। फलस्वरूप उनका दरसन्तानले उनकै फयङ नामलाई थरका रूपमा पाए। यसरी नै फयङ उपथर उत्पत्ति भयो भन्ने जनविश्वास समुदायमा रहेको पाइन्छ।

यसलाई पुष्टि गर्ने अरू दृष्टान्त सोही साँबा समुदायमा पाइन्छ। पहिरनकै आधारमा अर्को एक साँबा सदस्य फेन्छाङ्वाको नाम वा थर रहन गएको यो लेखकको विश्लेषण छ। फेन्छाङ्वा नाम लिम्बू भाषाको फेन र चाङ र बा

वर्णबाट बनेको छ। लिम्बू भाषामा फेन भनेको लगौँटी वा धोती र चाड भनेको लगाउने कपडा हो। बा वर्णले लगाउने मानिस भन्ने जनाउँछ। यही व्युत्पत्तिका आधारमा धोती लगाउने मान्छे जनाउने गरी फेनचाड्बा हुँदै फेन्छाड्बा उपथर व्युत्पत्ति भएको तर्क यो लेखकको छ।

शरीरमा लगाउने पहिरनलाई नै पहिचानको रुपमा मान्नु पर्ने अवस्था कसरी आयो? विश्लेषण गर्न सकिन्छ। समाजले पहिरनलाई विशेष अनौँठो देखेकोले मानिस चिन्नलाई उक्त नाम लगाएको हुनुपर्दछ। यसरी उनीहरूले लगाएको पहिरन हेर्दा यी साँबाहरू मधेशबाटै पहाड उक्लेका जाति हुन् भन्ने थाहा हुन्छ।

यस परिकल्पनाले साँबाका पुर्खा सेन वंश बराहाक्षेत्र, कोकाहा क्षेत्रबाटै पहाड हुँदै हिमाली जिल्ला ताप्लेजुङ पुगेका जाति हुन् भन्ने सिद्धान्तलाई बल पुग्दछ। साँबा जातिको तुङदुङ्गे मुन्धुमले पनि उनीहरूका पूर्वज कोशी बराहा क्षेत्र मेची क्षेत्रमा रमेका जाति मेवाखोला आएको बताएको छ।

कुर्ता सुरूवाल वा धोती लगाएपछि पहिरन फयङ फयङ हल्लिन्छ। धोती गाम्छा लगाएपछि फेनचाड्बा वा फेन्छाड्बा नाम रहनसक्छ। गर्मीमा लगाउने पहिरन जाडो क्षेत्रमा लगाएपछि मानिसलाई अचम्म हुने नै भयो। यसरी साँबा परिवारका सदस्यले साँबा क्षेत्रमा लगाएका पहिरनको विशेषताले गर्दा फयङ वा फेन्छाड्बा थर पाएका थिए।

६.९ मौखिक र लिखित मुन्धुममा भिन्नता

मौखिक र लिखित मुन्धुममा केही तथ्यमा भिन्नता पाइन्छन्।

तुङदुङ्गे देवलाई मेवाखोलमा स्वागत गर्ने पात्रमा विषयमा मुन्धुमबीच विविधता पाइन्छन्। लिम्बू जातिको चिनारी पुस्तकमा लेखक तुम्बाहाङले तुङदुङ्गे देव मेवाखोलामा पुग्दा उनलाई मिक्केन्दाङ साँबाले स्वागत गरे भनी लेखेका छन्। (Tumbahang, 2011)

किरात संस्कृतिविद् चन्द्रकुमार सेर्मा अनुसार तुङदुङ्गे देव मेवाखोला चाबुक पुग्दा मुदेन्छङ साँबाले तुङदुङ्गे देवलाई दाजुभाइ भनी स्वागत गरे। (Sherma, 2009)

उल्लिखित दुई लेखकले अध्ययन क्रममा स्थानीय फेदाङ तथा स्थानीय फेदाङ, येबाहरूसित गरिएको कुराकानीका आधारमा मुन्धुमी पात्र पेश गरेका हुन्। हुन पनि आजकल फेदाङहरूले मुन्धुम गाउँदा यदाकदा मुन्धुमी विवरण वा पात्रका नाम फरक परेको सुनिन्छ। यसलाई मौखिक परम्पराको एक विशेषता मान्न सकिन्छ।

साँबा मिङ्सा सङ्चुम्भोका गंगा साँबाको भनाइ अनुसार तुङदुङ्गे देवलाई मेवाखोलामा मादेन साँबाले स्वागत गरेका हुन्। (Limbu, 2020)

गंगा साँबाको भनाइलाई साथ दिँदै चङबाङ साँबा वंशावलीमा प्रस्तुत तुङदुङ्गे मुन्धुममा विस्तारपूर्वक लेखिएको छ। उक्त मुन्धुम अनुसार तुङदुङ्गे देव जब मेवाखोलामा पुगे तब उनलाई भेला भएका साँबा मध्ये मादेन ओमदिन साँबाले देवको परिचय मागे। परिचयबाट तुङदुङ्गे देव कोकोहा बराहा माङका राजकुमार भएको र उनी आफ्नै वंश भएको साँबाहरूले थाहा पाए। देवको शक्तिबारे पनि उनीहरूले जानकारी पाए। तब त्यहाँ रहेका सुलुङदेन लगायतका साँबा परिवारले देवलाई भव्य स्वागत सत्कार गरे। तत्पश्चात देवले पनि साँबा परिवारलाई आशिर्वचन दिएर विदा भए। (Chongbang, 2009)

चङबाङ वंशावलीमा प्रस्तुत तुङदुङ्गे मुन्धुम करिब १६० वर्षअघि लिपिवद्ध गरिएको हो। नन्दप्रसाद चङबाङ साँबाद्वारा गायन गरिएको उक्त मुन्धुमलाई इन्द्रप्रसाद चङबाङ साँबाले लिपिवद्ध गरेका थिए। (Chongbang, 2009) अतः करिब डेढ शताब्दी अघिको लिखित सामग्रीलाई भरपर्दो आधार मान्नु पर्दछ।

चङबाङ साँबा वंशावलीमा समावेश गरिएको तुङदुङ्गे मुन्धुममा तुङदुङ्गे देवलाई सुलुङदिन साँबाहरूले स्वागत गरेको भन्ने तथ्य पत्यारिलो छ। किनभने किरात सेनेहाङ लिम्बू वंशावली अनुसार ती सुलुङदेन पात्र सेन वंशका साँबा सेरेङका दरसन्तान हुन्। यिनै सुलुङदेन साँबाबाट विभिन्न साँबा विकसित भएका हुन्। (SenChobegu, 2007)

जे होस्, मुन्धुम अनुसार तुडदुङ्गे देवसंग मादेन ओमदिन साँबाले परिचय गरेपछि सुलुङ्देन लगायतका साँबा परिवारले मेवाखोलामा सामुहिक रूपमा स्वागत सत्कार गरेका थिए।

६.१० नुनपानी सन्धिमा उठको वंशावली सन्दर्भ

साँबा मिङ्सा सङ्चुम्भोले प्रकाशित गरेको एक अभिलेख अनुसार लिम्बुवान सैनिकमा सहभागी हुन वि.सं. १८०० सालको पहिलो दशकदेखि नै मेवाखोलाबाट साँबाहरू चैनपुर झर्ने क्रम आरम्भ भएको थियो। (Samba Mingsra, 2018)

यही सिलसिलामा ओहोरदोहोर गर्दागर्दै मेवाखोलाबाट फयङ साँबा कोही सङ्खुवासभा, कोही आठराई हाङपाङ र कोही पाँचथरमा बस्न थाले। त्यहाँ उनीहरूले जंगल फाँडेर जग्गा आवाद गरेका थिए। त्यस्ता जग्गालाई बीलीचालीमा खुर्पेठ्याक भनिन्छ।

वि.सं. १८३१ सालमा भएको गोरखाली-लिम्बुवान युद्धमा साँबाहरूले काङ्सो राय (काङसोरे) तथा लिम्बुवान सेनाको तर्फबाट डटेर गोरखालीको सामना गरे। त्यसबेला साँबा वंशका शिपा र फाक्ते सहिद भएका थिए।

गोरखाली सेनाका सरदार रामभद्र थापा मगरले लिम्बू सेनाका सरदार मानवित राय, राजा मोत राय, वीरजीत रायलाई लिम्बू वंशावली झिकाइ मागे। उनीहरूले वंशावली केलाइ हेर्दा काशी वंशका लिम्बूहरू र गोरखालीका पुर्खा अघि सिमाङगढमा रहँदा एकै वंश भएको पत्ता लाग्यो। उनीहरू एकै वंशका दरसन्तान भएको कुरा वंशावलीबाट थाहा भयो।

सोही क्रममा सिंजाली थापा मगरले अघि लिम्बू मर्दा जुठो बार्ने गरेको प्रमाण गोरखालीले लिम्बूहरूलाई देखाइदिए। गोरखालीले काशी वंश लिम्बू अर्थात् साँबा परिवार सगोत्री भएको थाहा पाएपछि गोरखाली-लिम्बुवान युद्धरत पक्ष सन्धि गर्न तयार भए। फलस्वरूप १८३१ सालमा गोरखाली र लिम्बुवानबीच ऐतिहासिक नुनपानी सन्धि सम्पन्न भयो।

इमानसिंह चेमजोङको विजयपुरको किरातकालीन इतिहासमा उक्त नुनपानी सन्धिको पृष्ठभूमिमा गरिएको वंशावली अध्ययन र सन्धि सम्बन्धी घटनाक्रमलाई उल्लेख गरेको छ। साँबा मिङ्सा सङ्चुम्भो, चङ्बाङ साँबा

वंशावली, योडहाड वंशावली तथा किरात सेन लिम्बू वंशावलीले समेत नुनपानी सन्धि र साँबा वंशको भूमिकाबारे उल्लेख गरेका छन्।

६.११ पुरातात्विक स्थलहरू

किरात सेन इतिहास र सभ्यताबारे जानकारी दिने पुरातात्विक स्थलहरू विद्यमान छन्। कोशी बराहा कोकाहा क्षेत्र, चौदण्डी चतरा क्षेत्रमा रहेका सेन राजाका दरवार स्थल, धार्मिक स्मारक देख्न सकिन्छ।

सो क्षेत्रका एक जानकार खतिवडा अनुसार चतरामाथि वयरवन जङ्गलमा सेन राजाहरूको लालकोट रङ्गमहलको अवशेष पाइन्छ। त्यहाँ सेनहरूको सैनिक भएको चिन्ह फेला नपरे तापनि उनीहरूको धनसम्पत्ति लुकाउने कक्ष तथा स्थल भेटिएको उनको भनाइ छ। (S. N. Khatiwada, Personal communication, Oct 16, 2019)

कोशी बराहा क्षेत्र चतरामाथि जङ्गलमा रहेको उक्त सेनकालीन लालकोट दरबारको भग्नावशेषलाई आफ्ना पुर्खाहरूको नासो दरबार भएको किरात सेन चबेगु लिम्बू वंशावलीले दाबी गरेको छ। (SenChobegu, 2007)

यसका साथै धनकुटा जिल्लामा पर्ने हाडसेनलुङ टार पनि सेन वंशको महत्वपूर्ण स्मारक मानिन्छ। चौदण्डीका राजा चुडामणि सेनका चार भाइ छोरा पहाडी क्षेत्रमा प्रवेश गर्दा मार्गमा पर्ने सधाममा चारवटा ढुंगा गाडेर छाडिएको स्थानलाई हाल हाडसेनलुङटार भनिन्छ। यसले सेन वंश धनकुटा हुँदै उकालो लागेको पुष्टि हुन्छ।

तुङदुङ्गे मुन्धुममा देव धनकुटाका विभिन्न स्थान हुँदै संखुवासभा, ताप्लेजुङ मेवाखोला गएको बताइएको छ।

अतः कोशी बराहा कोकाहादेखि धनकुटा एवम् तम्बर खोला मार्ग किरात-सेन-साँबा इतिहासको एक अभिन्न पाटो हो।

६.१२ सूर्यकुण्ड

धार्मिक स्थल बराहा कोकाहा क्षेत्रलाई तुडुङ्गे मुन्धुमले राजधानी बताएको छ। यस आधारमा ऐतिहासिक चौदण्डी, चतरा क्षेत्र बराहमाड तथा सेन वंशसंग सम्बन्धित क्षेत्र हुन्। हाल बराहाक्षेत्र पालिकामा पर्ने किरात-सेनकालिन लालकोट, रंगमहल र सूर्यकुण्ड पुरातात्विक भग्नावशेषका रूपमा परिणत भएका छन्।

हाल बराहाक्षेत्र मन्दिर रहेको क्षेत्र तुलनात्मक रूपमा नयाँ विवसित क्षेत्र हो। सडक बन्न अघि बराहाक्षेत्र मन्दिर जान सूर्यकुण्ड भएर जानुपर्दथ्यो।

किरात लिम्बू आफूलाई नामसामी अर्थात् सूर्यका सन्तान ठान्दछन्। सोही पृष्ठभूमिमा किरात-सेनकालमा सूर्यकुण्ड स्थापना भएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

६.१३ आदिवराहाको मूर्ति र खजुम मुन्धुम

आदिबराहा नामको मौलिक मूर्ति पहिले सूर्यकुण्ड नजिकै स्थापित थियो। स्थानीय वासिन्दाका भनाइमा बराहाक्षेत्र पालिकामा पर्ने सूर्यकुण्ड नजिकैको डाँडामा पुरानो आदिबराहाको मूर्ति मन्दिरभित्र थियो।

उक्त आदिबराहाको मूर्ति वि.स. २०२८ सालमा बाहिरबाट आएको एक समूहले राति चोरेर लगे भनी स्थानीय निवासी नगेन्द्र राईले यो लेखकलाई स्थलगत अवलोकनका क्रममा बताए। त्यहाँ हाल आदिबराहाको मूर्ति चोरिएर रिक्तो जीर्ण मन्दिर मात्र देख्न सकिन्छ।

किरात लिम्बू खजुम मुन्धुम अनुसार एकपटक बराहामाड देवले बालक रूपधारण गरेर ६थर फाक्चामारा गएछन्। त्यहाँ उनी दिउँसो बालकहरूसंग खेल्दै र रातमा अलप हुन्थे। एकदिन उनलाई खजुमहरूले घरमा लगेछन् तर उनी त्यहाँबाट पनि अलप भएछन्।

बराहमाडले त्यहाँ जङ्गल फाँडेर बाली लगाएका थिए। एकदिन उक्त बाली पाकेपछि बालीलाई सुँगुरले खाँदै गरेको खजुमहरूले देखेछन्। उनीहरूले सुँगुरलाई पक्रन खोजे तर सकेनन्। उक्त सुँगुरलाई लखेट्दै जाँदा फाक्चामारा पेवालुङमा सुँगुरधारी बराहमाड बालकका रूपमा प्रकट भएछन्। उनले त्यहाँबाट भाग्ने क्रममा एक ढुँगामा हातको छाप चिनो छाडेछन्। हाल उक्त पेवालुङलाई बराहामाडको पवित्रस्थलका रूपमा पूज्ने चलन छ।

बराहामाड पुनः सुँगुरको रूप धारण गरेर भाग्दै बराहाक्षेत्र पुगेछन्। उनलाई लखेट्दै खजुमहरूले बराहाक्षेत्रमा सुँगुरलाई हतियार प्रहार गरेछन्। त्यसपछि उक्त सुँगुर तत्काल ढुङ्गामा परिणत भएछ। त्यसपछि खजुमहरू डराएर पछि हटेछन्।

सूर्यकुण्डनेर रहेको ढुँगामा उक्त बराहाकृति नै आदिबराहा कहिने मूर्ति भएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। किनभने खजुम मुन्धुममा बराहालाई पत्थरको मूर्तिमा परिणत भएको कथन छ। मुन्धुमसित तादात्म्य राख्ने उक्त आदिबराहाको मूर्ति र स्थानीय बराहाक्षेत्र निवासीका भनाइबीच सम्बन्ध

देखिन्छ। हाल आदिबराहाको हराएको मूर्ति रहेको स्थान र सूर्यकुण्डको भग्नावशेष देख्न सकिन्छ।

उल्लिखित मुन्धुमकै आधारमा खजुम थरका लिम्बू जाति बराहमाडको श्रापको डरले गर्दा बराहक्षेत्र जाँदैनन्। यस चलनले खजुम मुन्धुम र आदिबराहाको ऐतिहासिकतालाई बल पुऱ्याउँछ।

६.१४ वराहक्षेत्र १५ वर्षको अन्तरालमा

आजभन्दा करिव १५ वर्षअघि २०६५ सालमा यो लेखक चतरा बराहक्षेत्र घुम्न गएको थियो। त्यसबेला चतरामा आर्यघाट संचालनमा थिए। त्यहाँ शव दाहसंस्कार गर्नलाई पानीको प्रवन्ध थियो। अहिले त्यो देखिन। हाल गाउँ गाउँ र शहरहरूमा आर्यघाटको ब्यवस्था गरिएको काले चतरा सुकेको अनुमान भयो। यसपालि २०८० सालमा चतरा क्षेत्रलाई बगरको रूपमा देखें।

डेढ दशकअघि बराहक्षेत्र परिसरमा बराहको मन्दिरमा सुँगुरको आकृतियुक्त मूर्ति देखिन्थ्यो। हाल उक्त मूर्ति मन्दिरमा छोपिएर राखिएको छ। त्यहाँको परिसर हाल फराकिलो र समथर बनाइएको छ। हाल त्यहाँ कतै मूसा कतै छुचुन्द्रा जस्ता देखिने मूर्ति राखेको देखिन्छ। बराहामन्दिर परिसरमा एक ठाउँ पोखरी बनाएर निलो रंगाएर बराहलाई विष्णु अवतार झल्काउने नयाँ प्रतिमा स्थापना गरेको देखें। ठाउँ ठाउँमा शिव, शनि, लक्ष्मी, सरस्वतिका मूर्ति पनि थपिएको देखें।

पहिले चतरा बराहक्षेत्र धाम पितृ पूजास्थलको रूपमा जानिन्थ्यो। त्यहाँ मानिस मरेपछि अन्त्येष्टि कार्य गर्ने गरिन्थ्यो। वर्षमा एकचोटी बराह क्षेत्रमा गएर पितृपूजा गर्ने चलन थियो जुन अझै पनि माघे मेलाको रूपमा चलेको पाइन्छ। मकर नुहाउने तथा पितृपूजा गर्ने स्थलको रूपमा बराहक्षेत्र प्रसिद्ध छ।

आदिवासीले मान्दै आएका देवस्थल तथा ऐतिहासिक स्थलहरूलाई हिन्दू चश्माले हेर्ने र हिन्दूकरण गर्ने क्रम जारी छ, जुन बराहक्षेत्रमा देख्न पाइन्छ। बराहक्षेत्र कोकाहा क्षेत्र जुन किरात मुन्धुममा वर्णित स्थल हुन्। किराती संस्कृति र परम्परालाई लत्याउने काम यहाँ भएको छ। हिन्दूवादी राज्य सत्ताका कारण बराह क्षेत्रलाई वैष्णव स्थलको रूपमा चिनाउन राज्य नै लागेको छ। केही ब्राम्हणवादी विद्वानहरू यसमा लागिपरेका छन्। तिनीहरूका लेखाइमा कतै पनि आदिवासी ज्ञान र दृष्टिकोण छैनन्। केवल

पौराणिक ज्ञान र ब्राम्हणवादी चेतनाले प्रेरित भएर बराहा क्षेत्रलाई हिन्दुकरण गरी आदिवासी नाता मेटाउने अभियान चलाइएको छ।

हाल समयको लहरसंगै यो क्षेत्र पर्यटनसंग गाँसिएर गएको छ। जताततै पर्यटक लोभ्याउने खालका सबै देवीदेउता बराहाक्षेत्रमा स्थापना गरिएका छन्। बराहाक्षेत्रको मौलिकता हराएको त्यस्तो नौलो रूप देखेर एकछिन म अल्मलिएँ।

पहिले त्यहाँको मन्दिर परिसरमा पाटी पौवामा एकदुई जना असहाय बृद्धबृद्धा आश्रय लिएर बसेका थिए। हाल त्यो क्रमले निरन्तरता पाएको छ। यसमा राज्यले हात हालेको छ। तत्कालीन राष्ट्रपति विद्या भण्डारीले आफ्नी आमा पनि त्यहीं बस्ने भएकीले त्यहाँ एक बृद्धाश्रम भवन बनाइएको छ। झलक्क हेर्दा बृद्धाश्रमको क्षमता १०० जना अँट्ने जस्तो देखिए तापनि हाल त्यहाँ ५-१० जना बृद्ध बृद्धा मात्र आश्रय लिएर बसेका छन्।

जेहोस् किरात-सेन सभ्यतासित गाँसिएको बराहाक्षेत्रलाई हिन्दूकरण गर्ने काम तीव्र रूपमा भइरहेको पाएँ। इतिहासकारहरूले यो क्षेत्रलाई किरात-सेन-राई/लिम्बू सभ्यतासित गाँसे तापनि संस्कृतिका केही विद्वानहरू यसलाई वैष्णवीकरण गर्नमा दत्तचित्त छन्। नेपालमा राणाशासनदेखि नै आदिवासी सभ्यता र संस्कृतिमाथि हस्तक्षेप गरिएका अनगिन्ति प्रमाण छन्। रैथाने देवीदेउतालाई वैष्णव नाम राखिदिने तथा हिन्दूकरण गरिदिने काम जताततै भएका छन्। धेरै गाउँ, ठाउँ, थातथलो, पहाड, पोखरीका आदिवासी नामलाई वैष्णवीकरण गरिएका छन्। यसको एउटा नमूना बराहाक्षेत्र कोकाहा क्षेत्रमा देख्न सकिन्छ।

आज आदिवासी आफ्नो मौलिक संस्कृति र पहिचानलाई राज्यले नै धुमिल बनाइदिएकोमा दुःखित र चिन्तित देखिन्छन्। सत्ताको हिन्दूवादी कार्यशैलीले बराहाक्षेत्रमा आदिवासीका आकर्षण र आवतजावत प्रभावित भएको सहज अनुमान गर्न सकिन्छ। फलस्वरूप कतिपय आदिवासीले बराहा क्षेत्रलाई किरात-सेन पैत्रिकभूमि भनेर क्रमसः बिर्सदै गएका छन्।

७ निष्कर्ष

तुङदुङ्गे मुन्धुम एक साप मुन्धम हो। तुङदुङ्गे मुन्धुम साँबा लगायत किरात लिम्बूको धार्मिक, सांस्कृतिक परम्परा र ऐतिहासिक पहिचान हो। यो मुन्धुमभित्र किरात-सेन-साँबा रक्तअनन्या, सभ्यता र इतिहास लुकेको छ। किरात लिम्बूमा आफ्ना पितृलाई देवतुल्य मान्ने परम्परा रहिआएको छ। पितृ खुसी भएमा परिवारमा सुख, शान्ति छाउँछ भन्ने गहिरो जनविश्वास रहेको छ। सोही आधारमा किरात लिम्बू तथा साँबा परिवारले तुङदुङ्गे माडको पूजा गर्ने गर्दछन्।

किरात साँबाहरूले तुङदुङ्गे देवलाई आफ्नो पितृदेव, इष्टदेव मानेर तीन वर्ष, पाँच वर्षमा पूजा गर्ने गर्दछन्। स्वास्थ्य र समृद्धिका लागि गरिने यो पूजा परम्परा छोरीचेलीमा सदैव जाने गर्दछ। हाल किरात लिम्बू समुदायले नै तुङदुङ्गेलाई इष्टदेव मान्ने चलन छ। हाल किरात आख्यान तुङदुङ्गे मुन्धुम साँबा लिम्बूलगायत अन्य लिम्बू समुदायको धार्मिक आस्था, सांस्कृतिक परम्परा र उपयोगी ज्ञान बनेको छ। यो ज्ञान वा मुन्धुम साँबा वंशावली अध्ययनका निम्ति एक कोशेदुङ्गा हो।

इतिहास र पुरातत्वले किरात-सेन-साँबा सभ्यताको चिन्ह र प्रमाण फेला पारेका छन्। तुङदुङ्गे मुन्धुमले पनि यही तथ्यलाई समर्थन गरेको छ। यसर्थ लिम्बुवानभित्र पर्ने मेवाखोला थूमका आदिवासी साँबा परिवार हाल विश्वभर छरिएर बसेका छन्। साँबा परिवारले आफ्ना पुर्खा किरात-सेनलाई सम्झनु पर्दछ। किरात सेन लिम्बुवान प्रवेश गर्दा प्रवेश मार्ग बराहाक्षेत्र भएको तथ्यलाई पनि बिर्सन हुँदैन।

किरात लिम्बूको ज्ञान तुङदुङ्गे मुन्धुमले बराहामाड कोकाहामाड तथा सेनवंशी राजकुमार तुङदुङ्गेलाई आफ्नो वंश मानेर मेवाखोलामा भ्रमण गर्दै आउँदा साँबा परिवारले आफ्नो वंश मानेर सत्कार गरेको तथ्यले किरात सेन साँबा सम्बन्धलाई पुष्टि गर्दछ।

तुङदुङ्गे मुन्धुमले साँबा जातिको उत्पत्ति र विकास मेवाखोला क्षेत्रमा सेन वंशबाट भएको सङ्केत दिएको छ। वंशावली अध्ययन गर्दै जाँदा किरात

सेनबाट साँबा, राय हुँदै तिनका दरसन्तान राई र लिम्बू समुदायमा विलय भएको तथ्यहरू पाइन्छन्। हाल तिनका दरसन्तान कोही राई र लिम्बूमा विकसित भएका छन्। जुन अवस्थालाई तुङदुङ्गे मुन्धुम समेतले पुष्टि गरिदिएको छ।

वंशावली तथा किरात इतिहास अनुसार सेन वंश बराहमाड देवका रूपमा बराहक्षेत्रमा राज्य गर्दथे। योङहाड वंशावली अनुसार सन् १३३१ मा कोशी बराहक्षेत्र मार्ग भएर साँबाका पुर्खा चुडामणि सेनका चार भाइ सेनेहाङ्ग, साँबासेन (साँबासेरेङ), सुरदसेन र मणिसेन लिम्बुवान प्रवेश गरे। मेवाखोला, तम्बरखोला पुगेका साँबासेन/ साँबासेरेङ कालान्तरमा साँबा थरमा विलय भएको वंशावलीले जनाउँछ।

सोही सन्दर्भमा सत्रौँ शताब्दीमा सेन वंशको पतनसंगै बराहमाड देवका पछिल्ला अर्थात् कान्छा राजकुमार आफ्ना वंश पछ्याउँदै धन्कुटा, संखुवासभा हुँदै ताप्लेजुङ मेवाखोला पुग्दा त्यहाँ उनलाई साँबा परिवारले आफ्नै वंश मानेर स्वागत गरेको मुन्धुमी कथन छ। यसबाट साँबा वंश र सेन वंशबीच रक्तअनन्या तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ।

साँबाले आफ्नो उत्पत्तिस्थल मेवाखोला लिङथाङ यक भएको विश्वास गर्दछन्। जसलाई तुङदुङ्गे मुन्धुमले पनि सावित गरिदिएको छ। तसर्थ, तुङदुङ्गे मुन्धुम, इतिहास र पुरातत्त्व जस्ता तथ्यहरूले साँबा विकासक्रमका अनुचिन्ह खोज्न घच्चच्याउँछन्। अब साँबा जातिले सेन इतिहास पल्टाउन र कोशी बराह चौदण्डी क्षेत्रको इतिहास पहिल्याउन अघि सर्नु पर्दछ।

थप कुरो, किरात इतिहासअनुसार बराहक्षेत्र चौदण्डीबाट सेनहरू लिम्बुवान प्रवेश गर्दा उनीहरूले धनकुटा सधाममा हाडसेनलुङ चार ढुङ्गा ठड्याएका थिए। उक्त ऐतिहासिक स्थानलाई समेत अध्ययनको दायरामा ल्याउनु पर्दछ। आशा छ, अध्ययनबाट आगामी दिनमा तुङदुङ्गे लगायत किरात-सेन-साँबा सभ्यताका थप ऐतिहासिक नवीनतम् तथ्यहरू खुल्दै जानेछन्।

८ सुझाव

मुन्धुम अध्ययन विश्लेषण अनुसार कोशी बराहक्षेत्र, चौदण्डी, सेन दरबारका भग्नावशेष जस्ता ऐतिहासिक स्थलमा किरात साँबाहरूको ध्यान पुगेको छैन।

राज्य स्तरबाट चौलण्डी चतरा क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान एकतर्फी आधारमा गरिएका र त्यसले आदिवासी ज्ञान र सभ्यतालाई पर्याप्त ध्यान दिएको छैन।

तुङदुङ्गे मुन्धुमले बराहक्षेत्रबाट किरात सेनवंश लिम्बुवान प्रवेश गरेको ऐतिहासिक तथ्यलाई उजागर गरिदिएको छ। बराहक्षेत्र कोकाहा क्षेत्रमा अवस्थित बराहक्षेत्र मन्दिरको नजिकै डाँडामा जुन किरात-सेनकालिन लालकोट दरबारको अवशेष छन् त्यसको थप विस्तृत अध्ययन हुन जरूरी छ।

मानवशास्त्रीय अध्ययन गर्दा सम्बन्धित आदिवासी ज्ञान, दृष्टिकोणलाई ध्यान दिनुपर्दछ। सूक्ष्म ढँगले किरात-सेन-साँबा रक्तअनन्या तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध केलाएर त्यसको ब्याख्या र विवेचना गरिनु पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

- Bickel, B. (2000). *New Horizons in Bon Studies, Bon Studies-2. Space, territory, and a stupa in Eastern Nepal: Exploring Himalayan themes and traces of Bon*. The University of California and the University of Zurich, Berkley, and Zurich.
- Chemjong, I.S. (1965). *Kirat Mundhum Khahun*. Athrai Limbuwan Khagendra Sing Angbuhang.
- Chemjong, I. S. (1974). *Kirat Kalin Bijayapurko Itihas*. (1st ed.) Kathmandu Nepal: Tribhuvan University, Kirat Language and Literature.
- Chemjong, I. S. (2003a). *Kirat Mundhum (Kiratko Veda)* (3rd ed.). Lalitpur: Kirat Yakthung Chumlung.
- Chemjong, I. S. (2003b). *Summary of Kirat Philosophy* (2nd ed.). Lalitpur: Kirat Yakthung Chumlung.
- Chemjong, I. S. (2003c). *History and Culture of the Kirat people*. (K. Y. C. Lalitpur, Ed.) (4th ed.). Lalitpur: Kirat Yakthung Chumlung.
- Chongbang Samba, B. P. (2009). *Chongbang Samba Bangsawali* (1st ed.). Taplejung: Bangsawali Sankalan Samiti, Nepal.
- Danielou, A. & Gabin, J. (2003). *Shiva and the Primordial Tradition: From the Trans to the Science of Dream*, Inner Traditions Rochester, Vermont 05767.
- Desmond, N. (2014). *Rational Ethnography*. Springer. Theor Soc (2014) 43:547–579 DOI 10.1007/s11186-014-9232-5
- Dhimalko, D.K.(2019, September 24) Dhimalko Thar.
<https://www.facebook.com/dil.kumar.1253>
- Dibeltulo, M. (2015). *The revival of Tantrism: Tibetan Buddhism and modern China*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for a Doctor of Philosophy at The University of Michigan.

- Ghimire, B. P. (1999). *Palpa Rajyako Itihas*, Part-2, Chitwan Adhyayan Kendra.
- India Inspires (2014, July 24). Myths about Sanskrit [Video file]. <https://youtu.be/2O4oaDaO36Y>
- Kainla, B. (2003). *Cha-It Mundhum* (1st ed.). Kathmandu: Limbu Sahitya Bikas Sanstha.
- Kalyanaraman, S. (2019). Indal Puja of Bhilala in India. Indal—Indar—Indra tracing the presence of Meluhha in the ancient Near East. Retrieved March 19, 2020, https://www.academia.edu/11922238/Indal_Puja_of_Bhilala_in_India._Indal_-_Indar_-_Indra_tracing_the_presence_of_Meluhha_in_ancient_Near_East
- Khatiwada, S.P. (2009). *Baraha Khsetrako Sanskritik Sampada*, Sunsari, Radhakrishna Bhakti-sadhana Adhyamik Pratisthan, Chatara dham.
- Khatiwada, S. P. (2012). *Raja Dhanpalko Itihas*. Biratnagar Nepal: Anusandhan Bikas Kendra.
- Limbu, G. (2020 May 6). Samba Ancestor History and Important Place. [Video File]. <https://youtu.be/1S9RMsZht7g>
- Mabuhang, A. (2012). *Limbu Jatiko Mundhum ra Itihas*, Dharan, Harischandra Mabuhang and Bhim Mabuhang.
- Marohang, L. (2017). Delinking, Relinking, and Linking Methodologies: A Glimpse of Kirat-Yakthung (Limbu) Language, Writing, and Literacy. *Journal of Global Literacies, Technologies, and Emerging Pedagogies*, 4(1), 560-593.
- Nahar, R. S. (1956). *Prachin Bharatka Rajnitik avam Sanskritik Itihas*. Digital Library of India Item.
- Oli, S. (1988). Salakhala Nepali Kala. *Kirateswar Sandesh*. (ed: Swami Prapannacharya), Jhapa Lakhanpur Sitapuri, Kirateswar Prakashan.

- Pande, R.K. (1986). *Geography of Nepal*, Lalitpur, Centre of Altitude Geography.
- Pandeya, S. (2013). *BharatVarshka Brihad Itihas*. New Delhi: Lokbharti Prakashan.
- Phyang, M. C. (2019). Untitled work, Unpublished raw data submitted for publication.
- Przybylek, S. (2020). The Origins and History of Samba Dancing. <https://study.com/academy/lesson/the-origins-and-history-of-samba-dancing.html>
- Pokhrel, B. K. (1998). *Khas Jatiko Itihas*, Biratnagar, Udattha Anusandhan.
- Rai, J. (2017). "Dhimai-Limbu Daju Bhai": Inter-Ethnic Kinship, PlaceMaking and Indigenous Activism in Eastern Nepal. *Kinship Studies in Nepali Anthropology*, February 2017. Kathmandu, Central Department of Anthropology, Tribhuvan University.
- Rai, R. (2005). *Kirati LokKatha Sangraha*. Kathmandu: Nobel Kishor Rai.
- Rashid, M., Caine, V., Goez, H. (2015). The Encounters and Challenges of Ethnography as a Methodology in Health Research. *International Journal of Qualitative Methods*. <https://doi.org/10.1177/1609406915621421>
- Rishav, K. (n.d.). *Sri Baraha Kshetra Mahatmya tatha Wariparika Tirthasthalharuko Sanchipta Parichaya*. Sunsari: Kiran Rishav.
- Samba Mingsra (2018). *Samba Mingshra Sangchumbhoko Bidhan 2075*, (2018) Mewakhola Taplejung.
- Sambu, U. (2014). *Kipato Apaharan ra Pahichanko Andolan*, Kathmandu, Adibasi Janjati Utthan Rastriya Pratisthan.
- Sen Chobegu, B. B. (2007). *Kirat Senehang Limbu Bansawali*. Kirat Thegim Bansawali Prakashan Samiti.
- Sharma, B. C. (1965). *Nepalko Aitihasyik Ruprekha*. Baranasi India: Krishna Kumari Devi.

- Sherma, C. K. (2009). *Kiratka Gatha, Katha ra Lok Kathaharu* (2nd ed.). Panchthar: Amar Bahadur Yok-pangden, Nirantara Kandangwa Yokpangden.
- Shrestha, S. K. (1990). *Kirati Lok Kathaharu*. Dhankutta: Ganga Devi Shrestha.
- Subba, J. R. (2005). *The philosophy and concepts of Yuma Samyo tradition*. Sukhim Yakthung Mundhum Saplopa.
- Subba, N.R. (2019). An Overview of the Association Between the Myths and Proof of Lepmuhang Mundhum and Matsya Puran. *Journal of Global Literacies, Technologies, and Emerging Pedagogies*, Volume 5, Issue 2, November 2019, pp. 905-921.
- Taylor, S. (2002). *Researching the social: An introduction to ethnographic research*. In Taylor, S. (Ed.), *Ethnographic research* (pp. 1–12). California: Sage.
- Thapa, B. (2019 Aug 12). Bijay Thapa Magar's DNA Test Result in Nepalese on Magar History. [Video File]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=dIlgRB1tpfU>
- Tibetopedia (2016) Bon Tibet's Ancient Religion. <https://tibetpedia.com/lifestyle/bon-ancient-tibetan-religion/>
- Thulung, N. M. (1985). *Kiratko Nalibeli* (1st ed.). Biratnagar: Angur Kandangwa, Biratnagar.
- Tumbahang, G. B. (2011). *Limbu Jatiko Chinari*. Kathmandu: Adibasi Janajati Utthan Rastriya Pratisthan and Kirat Yakthung Chumlung.
- Tumbahang, M.K. (2013). *A Linguistic Study of Limbu Mundhum*. A Dissertation Submitted to the Faculty of Humanities and Social Sciences of Tribhuvan University in Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Linguistics.
- Willis, M. E. (2010). The problem of time in ethnographic health care research. *Qualitative Health Research*, 20, 556–564. doi:10.1177/1049732310361243

- Wilson, E. O. (1975). *Sociobiology: The new synthesis*. Cambridge, MA: Belknap.
- Yonghang, B. B. (2011). *Yonghang Bangsawali*. (B. R. Subba, Ed.) (1st ed.). Ilam.

अनुसूची

अनुसूची १ तुडदुङ्गे मुन्धुमको पूर्ण पाठ

"आल्ल खेने लेक्वादो सुम्बदो माडले कुस्सा फोक्वा तुडदुङ्गे माडे साँबा माङ्डे खेने सोदान याःरिन कोच्छे केबेयाड केयागेल्ले थाबेरा केम्बारे सिङ्धक्से केन्तुम्भु हाः माडवाहाङ्वा हातुसुरू, पिरूसुरूसिल्ले खेन ग आत्तु केत्येआड याङ्नु केत्येआड थाबेरा पानु यम्बाए आङ्गा केसा फोक्वाँग साम्मादिङ माङ्वाहाङ्वा आलक केन्बिराडगेन फाङ पेली पान्जा केनाक्तुल्ले आसा फोक्वाए खेनेआड साक्वादिङ हाङवा माडवा केदेक्लो! आसा साक्वादिङ याक्लाआड केदेक्लो फाङ् थाबेरा केम्बारे मुङ्ङ केबिरेआड थाबेरा केम्बा नु थाबेरा केम्पुग तेमेन होप्मा? वरङ होप्मा आसादिङ यो लाम पेगेसिमु रो।

थाबेरा केम्पु नु थाबेरा पानु यम्बा कम्भेलरिक असदिङ्ग यो लाम पेसिल्लेग खेने पाराहा माङ्ग कोकाहा माडले कुसा फोक्वा ग थामसुवाः, सोगबु, लेगुवा, पिंगुवा, बेलबोटे टे कुरिल्या, जलहारा, बेल्हारा, पाख्रिवास तेम्बे यो इक्सो मिक्सो थाननु लाङ्कुम खम्बु पाङफे, खजुम याख्या पाङफे थो लाम्बा अरुना बरुना वहङ तिम्नु इक्सो मिक्सो मेलिगेन्नेले सभाया काम्माया होप्मा लेप्साड ईक्सो मिक्सो केथान्नुवाङ बाह्रबिस्या, फोसुवा, सजिक, सिगेदिम्बा फाक्खङ्बा, याक्खङ्बा, तिराफारा, चिदेन साम्द्योक केदोक पाङ्भे साम्सो यमिङ केवान्दुर थो केधाडेल्ले काङ्गयम्बा फाङजङ यम्बा कान्द्रा फुक्कु, चिन्द्रा फुक्कु खङ्खङ्ग लुङ्गा थिकसेन मिक्सो केद्यान्दुर मैवा होप्मालेः च्चामा हाङ्फाबुङ थोप्रा चिन्दुङ्ग वा साम्सोयामिङ केवान्दुर फङ्द्वारा, फाक्खोङ्गा फागयोः फागो स साम्सो यामिङ केवान्दुर नेरुवा वहङ्ग साम्सो यमिङ केवान्दु केथावा चफत् थुङ्वा केगत्तुआङ् पिरिङ्सो यक्मा

खनसेन ग म याडकेघोडसिङ आडमामस्ता हाङ्गा, पेलीपाला कङ्
साङ्सिल्ले खुन्छी मुन्धुमदिङ चेक्या केम्यसुक्तेलले खेने ग मासुवासे
सोरेकबा, ताकडङ लुक्वाने निङफाङ केमेत्तुसी।

आल्ल खेनेकन् ते साम्लाम् मेन्चोके कन्हा कुगोसिङ केथामेरा
साःसिपनिरो। चाङ्खि दिनङ नुः मानि पिरेसेओ। खायोः लाम्बा खेने
चोक्माखाम्बा जेवादो थोलाम् के थाङे हात्तिखावा भुसुन्या खेसन्या
सिजेपोमा गर्जा ढुङ्ग्ये चेमिफम्मा बहङ् दबय्या सुम्जिरी सुभलाम्दोग
(दोबाटे) फुक्क केगक्तआङ सियाक्पेआङ चङ्धो तुङदुङ लाङ्गा
साम्माङ लाङ्गा इक्सो मिक्सो केःथान्दुल्ले नांगेन पिसाङ साङ्क्वाखुवा
वहङ् चुम्साङ फेन्छाङ पनुनुबा नावा चङत् केजोगु आङ केनुक्सेरो।

आत्तुयाङ्नु जुङ्गा लाम्बा दबाय्या ढुङगे, गोर्जा सिजेपोमा तेमेन होप्मा
मैवा होप्मा पिरेङ्गे यक्मा हाङवादोमा लाम थो तेसुरो ओख्राबु याङख्राबु
नातेसु ग सुलुम्फी साँधा वरक (सान्थाक्रा) सिरिङ सोरेक साम्सोङ यमिङ्ग
वान्नु दिङ्ला साप्ला लिङतेपमा हाङगाम्बा सयम्बा साम्सु यमिङ
केवान्दु मुङ्वा साम्सिङ्वा थुक्युमा युङ् तेम्बे पेवा चेन्चेला साम्सी डबुङ्
साम्सो यमिङ् केवान्दु आङ चफतिङ् थुङ्वा केःलेक्तु (मेवाखोला)
थरेयेप्पो, सुम्लुङ्वा लुग्रङ्बा, फोफोबा थिकसेन याङकेघोङ्सिङ् आङ्
लिबाङ्हा पेलिदिङ पाला केतासुसि । लिबाङ्हा पगुथिङ् कुछि
मेछुङेल्लेगः लासादिङ कुदक लक मेजेआङ्गेयागेल्ले लकलकथिम्बा
साम्सो यमिङ केवान्दुसिरो। खनसेन खेने खाम्द्यो सुम्द्यो तेम्बे याङकेघो
ङसि डआङ सुम्येन थल्लिक थाप्साङ लन्दे केयेबे थापन पजेक केयेबे
पेरिदिङ कायोक्ले पेलिदिङपाला केसामेरो।

चाङ्बुकी क्याबो सान्छोलो। निदुकी सुम्दुकी क्याबो सान्छोलो।
भिजाम्फाङ्लो। भिजाम्फाङ्लो। केपातु आङ अतुदिङ याङ्नु केनुक्सेरो
। सोने, पाङ्ने, चङ्लाङ् यईक्पा साम्सु यमिङ् केवान्दुआङ मेनुरी
लिङ्पो थापसाङ लन्दे केफेर साङसाङ खाउ केयेबे आङ पोलिपाञ्जा
केसामेल्ले यो हाङ्जुमदेन ओ केसुमसिङ्वा थिबोङ् याक्थुङ साँबा फुः
नुःसा लक्कफेकके ओ मादेन् साँबालेमु खःने फुःनेइ नुसानेइ? आत्तिनि

केबेक्पा फाड सन्दो केलाप्ते आङ् तुम्दुम् हेना केमयेसिल्ले आङ्गाम
सुरेईप्पो मेन्दासा केजाबा केत्तक तिम्बा नाम्बा खेम्बाआ । इङ्गाग
पेलिदिङ् पान्जा माक्पाआ साँगादिङ् ईङ्जा माक्वाआ थिक्चुम्दिङ्
आधिक फेरेक्कः आबुदिङ् साई माङ्वा आ आद्यक्क थक्मा
साम्माङ्आ, खजुम्दिङ् गरः खयामा साम्आ फेजुम्दिङ्गर फेयामा
साम्आ थामेरा कुथाङ्बारे थामेन्दिङ् कुयुमार साम्मादिङ् माङ्सोभुः
याक्ला दिङ्हाङ् सोभु।

सिक्सेनाम् फोयोरे केहेबा केसिला नुबा केचक्पा इनु दिङ्वा
काप्तङ्वा थिसिच्छिङ् काप्पिच्छिङ्नु सारी पङ्गेम् थोक्मानु साङ्सिवा
खाउवा तेङ्गो यराङ्बा ताक्मा चङ्द्यो सुम्दङ्वा वका नुः सुम्दङ्वा वा
भाल्या नु मुदेनफेमा, चुल्ली फिया नुःतरमा कुतिल्लानु किपथिक्का
येत्छी कुयुस थाम् नु तिम्मक नु खोःनु केःनु ददिरा नु लाचम्बा आसुते ।
आम्बम्बा कुबे आसुते। खेनी रक फुःनुसा चुम्देङ् केवङ्बा रै छ फाङ्
पेलिपान्जा हाङ्जुमदेन ओ केजुम्बा साँबाहारे यो बराहा कोकाहा माडले
कुसा फोक्वा साम्माङ्देन सुम्दङ्बा बकारे लाचम्बा कुबे केम्सुप्ते, नाम
चम्बा कुबे केम्सुप्तेरो । लेक्वा कुनित पेकमेन खियासा पउम् थासिङ्
ओ योन्छो खेमाङ् लाः इल्ले तान्छो तिङ्सांकनामत्तात्तीले केचक्पा
केबुमा चिगोरो नेजेरो माङ्सा, हाङ्सानु तरमा कुलित्या थाम् नु १०८
कुयुसु थाम्नु कुहेला कुफरा लाद्युङ् चुल्ली फियानु लक्लुङ् पोदेन केयेप्प
साम्मिङ्वा खाउबा ते ङ्गोयराङ् ताक्भानु साँबा दिङ्येक्कप पेलिदिङ्
फाङ्गप् मेदेये, साक्वादिङ् येक्कप माङ्डे पेलिदिङ् फाङ्गपमाङ्डे
तान्छादिङ् सक्नाम् तारेल्ले तुम्फुङ्ला पाखुङ्ला साम्मादिङ् माङ्सोबु,
याक्लादिङ् हाङ्सोभु, हेछिङ्से नाम्फोयोनु युछो खेमाङ् लोसेल्ले
सिजोरा केङ्ङमुन लेक्वादिङ् निकप् पेक्पेक खियासा यउमा के
द्यासेल्लने नाडमारे सोरेक केदेसु । सामुदिङ् मुदङ् केमेतु ईम्बोदिङ्
कुसङ् केलन्दे, खन्जुम् खन्गाहा कुसिङ् केलन्दे, खन्जुम् खन्गाहा
कुसिङ् साक्मुरा तोने, आल्ल नाःरेओ!

थुक्लेदिङ् साम्माङ् खिःरेन खिबुला कुबे मुम्फुसिङ्ओ, तुम्फुङ्ला
 सेरी कुसअ पाखुङ्सेरी कुमअक् थेबे ओ! थल्लेदिङ् साम्माङ् तोम्भा थेबे
 ओ आन्छोन् खक्पुङ् पेधुआङ् केम्धेप्तेल्ले चाखिदिङ् पोमा केयुडे।
 खन्जुम् खन्गा इसिक लोकफा दाङ् सिङ्धिम्दाङ् सिफके येबो हाङ्हायो
 चाङ्खिपोमा थासे ओ लिङ्खी नुःमा कुक्सेओ। आल्ल यो लोकवादो
 सुम्बदो माङ्ले कुसा फोक्वा ऐ एन्देन्, लाचम्बा कुबे केसुत्याङ् नाम्ब्रंबा
 कुबे केम्सुत्याङ् लाउक्मा, लारोम्मा सेल्लेफिरी नाधेक् चुङ् साम्सुयमिङ्
 केवान्दुर पावाभावा उदलोबा तुम्वाङ्चक्मा तेम्बा मिक्केवान्दु माङ्सा
 हाङ्सा माङ्गेन हाङ्गेन कलिसुसाङ् माङ्सा हाङ्सा माङ्गेन हाङ्गेन
 मिलेगेन्लो तेन्गो यराङ् केद्यासिङ्लो फेफे वायक्पा, फङ्फङ् देम्बा
 आरितुरी पाङ्ली सेन्भमा सेचक्मा मिङ् केवान्दुर ईसवा याङ्सुवा साम्सु
 यमिङ् केवान्दु आङ् अतुयाङ्नु केनुक्से आङ्? ईकाङ्गा दिम्भ (?)
 माङ्सा हाङ्सा माङ्गेन हाङ्गेन केलिसु माङ्सा हाङ्सा लिंगेरो। कन्हा सा?
 साङ्पुङ् नाक्पा तेन्लो। साङ्पुङ् थासे ओ।

आल्ल याम्मु खेने खान्यो लामग वालिङ्गा सुलिङ्गा वादङ् खेच्या
 सामुचे याङ्मुचे साम्सु यमिङ् केवान्दुर चफत् थुङ्वा केलेक्तुरो।
 सिङ्चङ्गा चरखागेः तिजाङ्जाङ् युराजेक वाङ्दाजेक, चाँख, लसिला
 मिक्लानेम्मा साम्सुयमिङ् केवान्दु आङ्कोभेदेम्बे (कोचेतेम्बे वा लिलिङ्
 कोभे तेम्बे) थिकसेन याङ्केद्योकसिङ्। सावापेक्पेक येच्चान् पेक्पेक्
 थाप्साङ् लन्देकेवेबे साङ्साङ् खाउ केयेबे रो पापुङ् तेम्बे पेलिपाला
 केसामेरो इक्सो मिक्सो केलिगेरो। च्याबुकी क्याबो साम्छोलो कडेकी
 क्याबो सान्छान्तो। भिजाम्भो! सुलुङ्दिङ् कुन्दुङ् केल्लिङ् थाक्चुम
 मुलिङ्, चाँगा साम्युमा साम्सु यमिङ् केवान्दु आङ् अतुयाङ्नु केनुक्से
 रो।

सापम्मा उत्तिबुङ् तामाबुङ् लाजेथो मु घुन्छो साप्पादिङ् कुमाङ् युक्ना
 साम्सु यमिङ् केजान्खस आङ् कइदिङ् फाङ्जङ् केलेक्तु वामन, याङ्गन
 तिङ्दिङ् नाःला नाहेन नाःला तिङ्दिङ् नाहेन् केसाक्तु इसिक कन
 खक्पुङ् कुबे केनेमाहायो आङ् निङ्दिङ् नाहेन् साक्तेओ। थोक्फेत्र पुङ्गा

हाङ्ग्री फेक पुङ्गा, यासिङ्ग्रायक, चेदिङ्ग वाना नाइयेक्सा वप्ले, कङ्थावा सावादिङ्ग, लिगुङ्ग, लिदाङ्ग, पेलिसेक्सा, चेक्सा फक्सा सिङ्गपाङ्ग खोमा पेकोनेमा, युमिक्सा, पाङ्गदाङ्गा साम्सु यमिङ्ग केवान्दु फुङ्गबिसे पाङ्गबिसे, सिग्रहगा, उब्रङ्गना साम्सु यमिङ्ग केवान्दु आङ्ग अत्तुयाङ्गनु केनुक्सेरो। अत्तुयाङ्गनु केनुक्सेल्ले मिक्किसो केफुङ्ग लामा ताम्फुङ्गनामा नुः सेन्दो तुम्मा केलोससिरो। मिकी सो ताम्फुङ्गनामेन्नु सावा पेक्पेक् कन्हासा साङ्गपुई नाक्सा लेन्लो साङ्गपुइ होप कःर साङ्गपुई थासेओ।

आल्ल दुङ्गदुङ्गे (तुङ्गदुङ्गे) माङ्ग साँबा माङ्ग खयो लाम्बा तेगोदिङ्ग यराङ्ग केथासिङ्ग डेल्ले मिकिदिङ्ग केफुङ्गला मेल्ले तिङ्गदिङ्ग ना के हे?त्ते नाकेते साङ्ग तिङ्गदिङ्गदेन सिगारायो, नाःपेगे पालुङ्ग होप्मा, भोजी खजुमा भि मुक्सा ताईछाङ्गा (?) हात्ति रुम्बा सत्तदिङ्ग केभाङ्ग सुवा याक्लादिङ्ग केहाङ्ग सुत्ता साम्सो यमिङ्ग केवान्दु आङ्ग थिरेदिङ्ग पालुङ्ग ओ पमेदिङ्ग्यावके दाङ्गसिङ्ग लेक्वा लिनाम पेक्पेक् थाप्साङ्ग लन्देन केयेबे। साङ्गसाङ्ग खाउ केयेबे। ना थिरदिङ्ग चाङ्गबुक तेभवे इक्खो दिङ्ग मिक्खो लिगेरो पेलि पाला केसामुले पेलिपाला केसामेरो। चाङ्गबुककी क्याबो सान्छोतो पालुङ्गली क्याबो सान्छिलो भिजाम्फो।

भिजाम्फो खयो लाम्बाग खेने पारहा कोकाहा हाङ्गले कुसा फोक्वा दुङ्ग दुभाङ्ग साँबा माङ्ग लेक्वादो लिः नाम केयेबे आङ्ग भिरुक्सा पाक्वामा कामरुङ्ग यक् सङ्गखङ्गलुङ्ग ततोरोपा नेवोरोपा साम्सोयमिङ्ग केवान्दुर फेफेमा केभाङ्गथान साङ्गसाङ्ग वरुम केथासी डल्लो कबेमाङ्ग कोसेसीङ्गले आल्ल खजुम खन्गा इसिक कुवेयाङ्ग बसोसिङ्गओ आल्ल याम्मु सुसुगेन सिवातेम्बे सामुछेमु पछे साम्सु यमिङ्ग केवान्दुआङ्ग सोदोमोः आरीछरी पाङ्गली सेन्मा साम्सु यमिङ्ग केवान्दुआङ्ग अत्तु याङ्गनु केनुक्सेआङ्ग चारमागेः पमेनः याङ्गकेघोसिङ्ग ताङ्गवारा पे ङ्गवारा काङ्गदिङ्ग फाङ्गजङ्ग केलेक्तुरो थुङ्गथाप साप्पोले बुदोरा याङ्गदोस उम्फक्सा काङ्गदिङ्ग फाङ्गजङ्ग केलेक्तुरो लुङ्ग पाङ्गफेलुरा निराथो

थिरिदिङ् चाडबुक सेन्दाडे लासी डयेप्रा मियादिङ् नामसिङ् येप्रा खजुम् दिङ् खापापोना फेजुम् दिङ् फेयोपोना लदिम्भक कुबेयेप्रा केसिङ् कुँगे पत्ना तेल्लारा लासो नेन्ना तरमा कुदिल्ला युक्ना तदुराँ कुबेन युक्ना नेतिकुभुड कुहेला कुफरा साइपुईनुमा तामा हाडवामाडवा ताक्मा साइलुम्फुना नत निगे साडभेन्नु यो हाडजुमदेनन ओ केवाबा सुलुडदिन साँबाहारे खेने पारा मा कोकाहामाड दुडदुडे (तुडदुङ्ग) माडसग्बा माडडिल्ले पेल्लीपान्जा केमेत्तुसी इसिक थी थिरिचाडबुक तेन्लारा कोलासो लेलाओ तेल्लारा लासो केम नेत्नेरो लासेवा तुईङ् केरेरो।

नामसेवा तुइङ् केरेबा। लाद्युपि हान्छाङ् केरेरो। नामद्युपी हान्छाङ् केरेरो। थिःदङ्बा काप्ताङ्बा पथःपि-छिङ् माप्पिछिङ् सारी पङ्गेन थोक्मानु, लाद्युपा नाम्द्युपा तुईङ् केरेबा इसिक आइन् (मिति र यबोदाड पुकादैँ) युन्छोदिङ् खेमाङ् लोसल्लेःसाक्वादिङ् कुनाम् ओतल्ले ... (साम्माङ् गर्ने घरधनीको नाम लिएर) लाचमबा कुबे सुप माः बेला केरेरो!

थिदङ्बा, काप्तङ्बा थिः पिछिङ्, काप्पिछिङ् सारी पङ्गेन थोक्मा लाद्युपा नाम्द्युपा, कुईकुनाम् नुमाहाङ् केरेरो चेंगाङ्गा, चेबुङ्गा चिगेरो नेगेरो माङ्सा हाङ्सा, तेङ्गोदिङ् यराङ् ताक्मा सेनि कुवा भाल्या आङ् केरेरो) चाड्बुकि क्याबो सन्छालो (तीनपटक भनेर बोकाको पुच्छरको रौँ थानमा चढाउने) फेरि पालुङ्गी क्याबो सान्छालो! (तीनपटक भन्दै बोकाको जुरो र टाउकोको रौँ थानमा चढाउने) र अन्त्यमा सुम्दुकी क्याबोकी सान्छालो (तीनपटक भन्दै टाउकोको रौँ थानमा चढाउने) आल्ल खेने तेल्लारा केलासो नेन्ना थिरी चङ्बुका तेम्बे लेक्वा तुल्का केयुडेरो खन्जुम् खन्गाइसिक कन लासो नेःमेओ, लोक्फादाङ् पडिखिम दाङ्हा आङ् लेक्वा तुक्ला कोसेसेओ फाङ् हाडवामाङ्वा कुक्सेः साइपुई फुक्से फाङ् सिप्रकके येबो दाङ् हारे सुम्दङ्वा बका, चौजिक नाम्बा, मुसुक नाम्बा न मा केखुबा रे खक्पुङ् दिङ् कुबे केम्येप्तेरो, चिगेरो नेगेरो माङ्सा हाङ्सा हा सेनिङ् कुवा माल्याले केलाङ् ताक्मा नुः सिजोरा केईङ्सी सानु नुःमाताःमा साइपुई हाङ्बा माङ्बा थासेओ!

थक्लेदिङ् साम्माङ्, खेन्साङ् मेन्जोकेओ। नाङ्गारे सुरेदङ् थाप्पारे
युरेङ् तुङ् पयङ् चुठी मेन्जोके ओ ! साम्मादिङ् कुमाङ् याक्लम्दिङ् कुबे
तोम्मा येबेओ । थक्लेदिङ् साम्माङ् तोम्मा येबेओ। तुम्फुङ् ला सेरी
कुअक् फुअक्पाखुङ् ला सेरी कुनात् कुनात् येबेओ । सिजोरा ईङ्गु सारे
पोलिदिङ् पान्जा, अखेदिङ् ताजेङ्क नेत्नेजेरो लेक्वाए तुक्ला केरेरो!
लोक्फादाङ् सिम्धिम्माङ् ले खप्पुङ् दिङ् कुबे केम्थेत्तेरो खक्पुङ् दिङ् कुबे
ताक्तेओ (भोग दिएका बोका र भालेको मुटु झिकी थानमा चढाउने)
आल्ल खेने तुङ् दुङ्गे माङ् साँबा माङ्ग पेरिदिङ् पान्जा केलोसे इसिक
कुकुसिङ् सुलुङ् दिङ् साँबाहाङ् हारे खक्पुङ् दिङ् केम्थेत्ते आङ् सिकुम्
निङ्वा केसेरे आङ् माङ्वा हाङ्वा साङ्पुई कुबे केयासु आङ् थाबेरा
केन्यपाबारे ओ खक्पुदिङ् कुबे केगुछिङ् आङ् अत्तुदिङ् याङ्नु केनुक्से
। कन्हासा पाराहा माङ्ले कुसा फोक्वा दुङ् दुङ्गे माङ् साँबा माङ्ग खेने
थाबेरा पानु यम्बा लेक्वादो सुम्बदो, पाराहा ककाहा माङ्लेओ मुङ्ङ
नाक्से फाङ् खक्पुङ् दिङ् पेयेप्ले केमाङ् निङ्वा केहाङ् निङ्वा सेरेआङ्
सेः निङ्वानु केधासिङ् लो!

थिरी चाङ्बुक तेम्बे नु निला, तुरा लुङ्पाङ्फे तसराखा खुम्लामदो,
अरुना बरुना बफेरे थाम्बिना कङ्दिङ् फाङ्जङ् केलेक्तुरो । चामदाङ्वा,
हटिया, वासुखोरा, वायुखोरा, सिङ्सापोति, खरना, हिदाङ्गा, थुपु,
पाखिवास, पाङ्गा, अरुना, बरुना, सतिघाट, लाङ्कुम, खम्बु पाङ्फे,
कुरिल्या, पिल्बोटे, पिंखुवा, लेगुवा, संगपु, लेक्वादो, सुम्बदो (बराहा
कोकाहा) यो थामेरा केङ्चबा खक्पुङ् कुबे ककनु केगेरेआङ् थाबेरा पानु
यम्बाए आङ्गा ग साँबादिङ् येत्हाङ् पाङ्फेहाओ साबा येहाङ्हा कोत्तुङ्
सिङ्ङङ् वयाङ्ल्ले बकु पाङ्फेहा कङ्दिङ् फाङ्जङ्हा काक्तुङ्आङ्
वयाङ्ङल्ले तेमेन वहङ् हा काक्तुङ्आङ् वयाङ्ङल्ले थो केत्तकुम्
(केतक्के) मेवा पुम्मा थोः सुलुङ्दिङ् साँबाहाङ्गे चिजिक केनाम्बा
मुयुक् केनाम्बा सुद्यदङ्बा बारे खक्पुङ् दिङ् कुबे मेत्ताङ्फाङ् थाबेर पानु
यम्बाओ परिदिङ् पान्जा केसामले थिन्दाङ् सानुपोराए खेने थो

सावादिङ् येत्हाङ् सुलुङ्दिङ् साँबाहारे खक्पुङ्दिङ् कुबे केमेनेत्ते गर,
खुन्छि चाङ्खिदिङ् पोमा, लिंखिदिङ् नुःमा पिरेसे, आबुदिङ् साई मेनाक
करः आबुदिङ् साङ् पिरेसे।

तिङ्दिङ् नाहेन हाःईःक कःरः तिङ्दिङ् नाहेन ईक्से सोगिम सोभा
इक करः सोगिम सोःभा इक्से, ससिक यङ्दङ् सोधा मुरिङ् सुगुप
प्रङ्वात ईक्सेसे आङ् हाङ्बा माङ्बा पिरेसेफाङ् थामेरा पानु यम्बारे
सामादिङ् ईङ्खङ् केमेत्ते । खनजुम खन्मा इसिक्पा लोकफा
सिङ्घिमादाङ् हाः आप्लुङ्डे पेरुङ् दाङ्हायो नुःमा ताःमा नाक्पा
सिजोरा केङ्ङ्भु सारे पेली पान्जा केनेत्तेरो ताङ्गेङ् हुक्सो सेवारो।"
(Chongbang Samba, 2009)

अनुसूची २ प्रथम वंशावली खाका

फेयडहाड साम्बा लिम्बुको

वंशावली

वि.सं. २०५६

संकलक

देतराज फेयड

हाडपाड ७, ताप्लेजुङ, नेपाल

प्रकाशक

नवराज सुब्बा (फेयड)

जनस्वास्थ्य अधिकृत

(बी ५ को सञ्चालन कार्यालय)

प्रकाशकिय

सकलकले लामो समय, अथक परिश्रमका साथ विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्ने आफ्ना दाजुभाई बन्धु संग सम्पर्क गरी पारस्परिक विचार मन्थन, शोधखोज, खोजपडताल गरी निजले तयार गर्नु भएको वंशावलीलाई लिपिवद्ध गरेर सानो कोसेली स्वरुप बन्धु माफ्ठ राख्न पाउँदा खुशी लागेको छ ।

सकलकका अनुसार फेयडहाड साम्बाहरुको आफ्नो राज्य भिवाखोला (ताप्लेजुङ) हो । वि.स. १८०६ मा केही फेयडहाड साम्बा ताप्लेजुङ हाडपाङ चुँवामा आई बसोबास गरे । आज २५० वर्षको दौरानमा यो जाति ताप्लेजुङबाट अधिराज्यको सुनसरी, मोरङ, भक्तपुर, काठमाण्डौ, आदी जिल्ला तथा प्रवास तर्फ भारतको आसाम सम्म फैलिएर गई स्थापित भैसकेको छ ।

समयको कहालिलाग्दो बदलिदो परिप्रेक्षमा आज हाम्रो आफ्नोपन अर्थात संस्कृति, परम्परा कमसः विस्थापित हुँदै जातिगत ईतिहास, पहिचान तथा अस्तित्व नै असहाय भई छटपटाइरहेको देखिन्छ । यसैले यस्तो विद्यमान मस्त/व्यस्त अवस्थामा आफ्नो जातित्व, बन्धुत्व र अस्तित्वको लहरो नछिनोस् - पहेरो नचर्कियोस् भन्ने आग्रहले अभिप्रेरित भएर प्रकाशित गरिएको यो सानो नासो भविष्यका हाम्रा प्यारा सन्तति प्रति समर्पित छ ।

आदर्शिय बन्धुहरु ! यो नै अन्त होइन केवल सुरुवात हो । यसमा परिमार्जन गर्ने स्थान प्रसस्तै छन् । कतिपय छुटफुट भएका आफ्ना सन्ततिको नाम घपेर वा सच्याएर पुनः अर्को संस्करणमा अरु परिमार्जित रूपमा ल्याउनको लागी म आफ्ना मान्यवर दाजुभाई बन्धु, शुभचिन्तक र विद्वानहरुबाट सुभाबको स्वागत तथा अनुरोध गर्दछु । सुभाब र सल्लाहको लागि सकलक वा प्रकाशकलाई सम्पर्क राख्न सकिने व्यहोरा अनुरोध गर्दछु ।

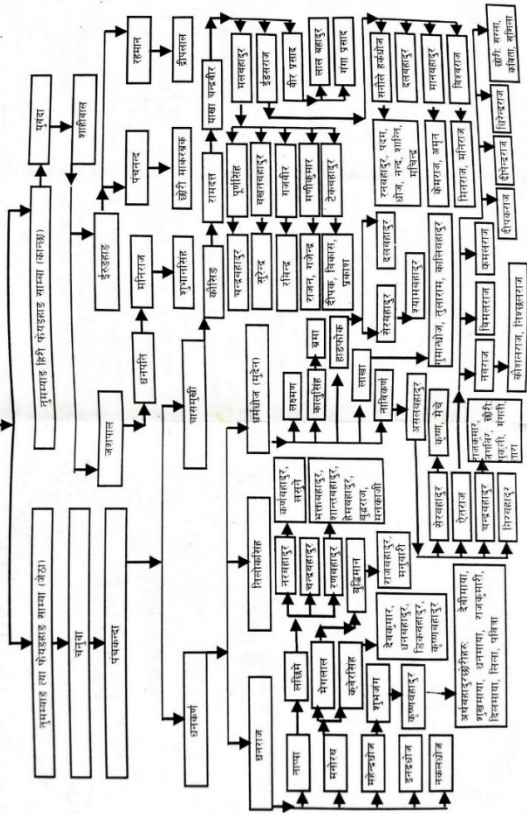
प्रकाशक

नवराज सुब्बा

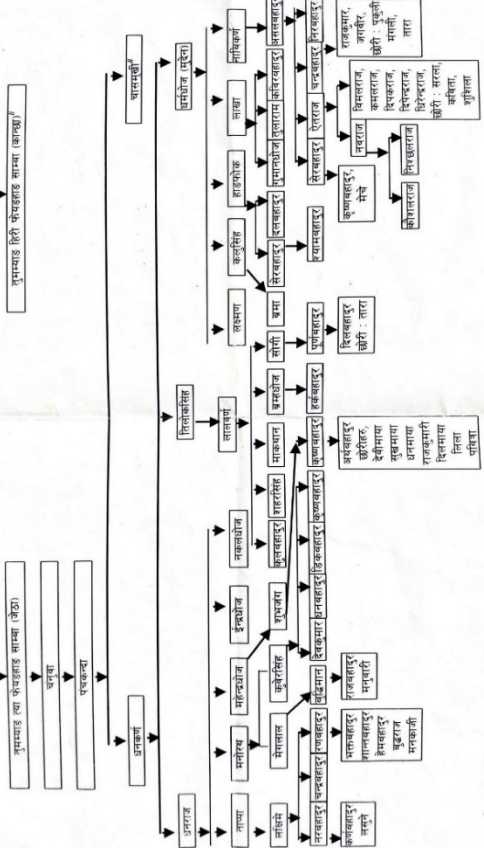
पोष्ट बक्स नं २४४,

विराटनगर, फोन नं ०२१-२२३९७

मिति: २०४६/०५/१७

[illegible]

तुमम्याड हिरी फेयडाड साम्या (कान्ग्र)^४

^{१०} अकौ पट्टि हेनुहोला ।

प्रकाशक : नवराज सज्जा (पेयड)

पं. यडहाड साम्बा लिम्बूको वंशावली

संस्कृतक : ऐतराज फेयड

अनुसूची ३ सूचना संकलन चेक लिष्ट

सङ्कलकको नाम:

मिति:

वंशवृक्ष/नामावली टिपेको स्थान:

घर सङ्ख्या:

घरपरिवारको वंशवृक्ष सम्पूर्ण परिवार सदस्यको नामावली तथा साइनो

खुल्ने (रेखाचित्र छुट्टै पानामा):

त्यहाँको समुदाय कहाँबाट आएका थिए ? ...

कहिले आएका थिए ?

कति घर आएका थिए ?

त्यहाँबाट अन्यत्र छुट्टिएर गएको भए

कहिले गए ?

कति घर गए ?

कता गए ?

सांस्कृतिक चलन

तुङ्गदुङ्गै

माङ्गेना

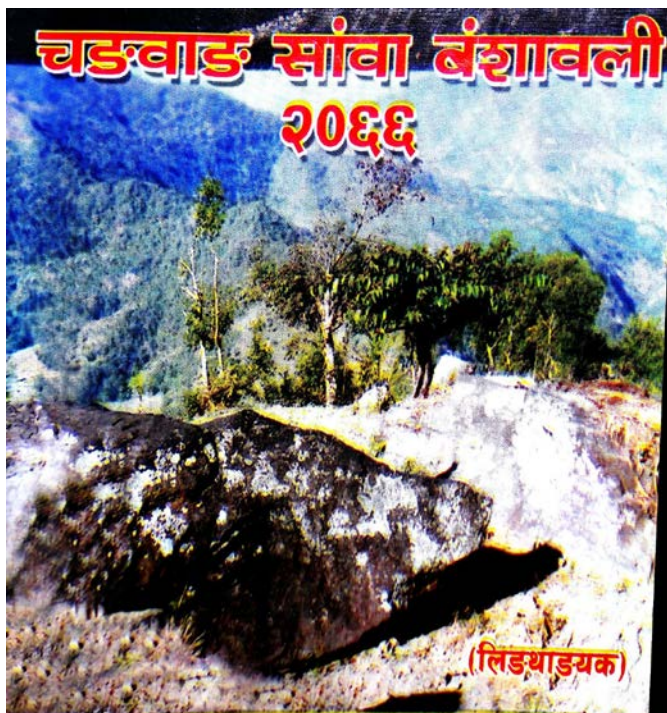
...

नोट:

अन्य सांस्कृतिक चालचलन र अनुभवबारेमा सोध्ने

हालको पुस्ताको छोरीको नामावली पनि टिप्ने

अनुसूची ४ लिङ्थाङ् यकको प्राकृतिक स्वरूप

अनुसूची ५ सामुहिक तस्वीरहरू

सुनसरी धरानमा बसोबास गर्ने फयड साँबा (सन् १०१७)

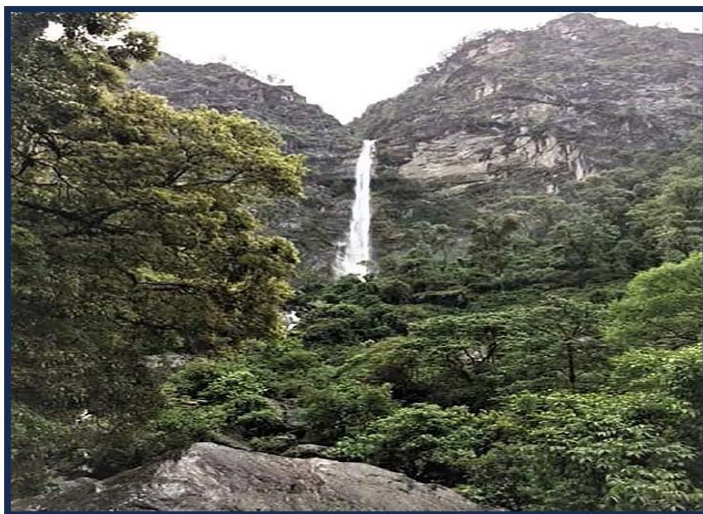
पाँचथरमा बसोबास गर्ने फयडहाड साँबा (सन् २०१९)

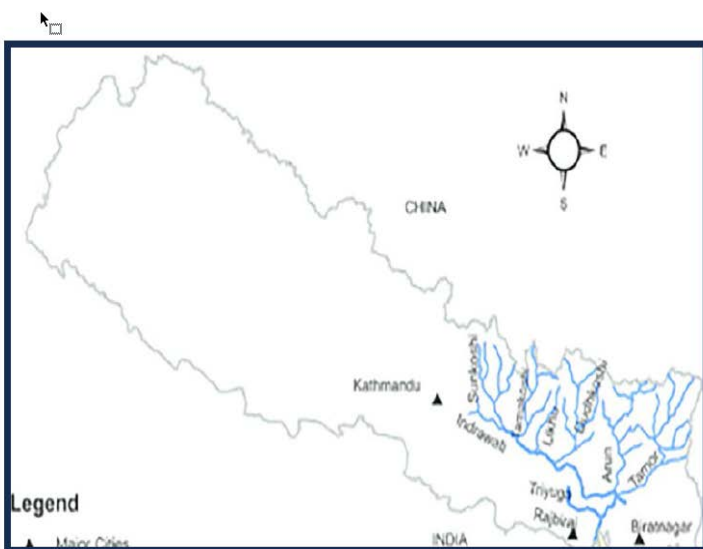
सिक्किममा बसोबास गर्ने फयड साँबा (सन् १०१७)

साँबा सङ्चुम्भोका पदाधिकारीहरू (सन् २०१९)

ताप्लेजुङ मेवाखोला साँबास्थित फडफडे झरना

कोशी, तम्बरखोला, मेवाखोला क्षेत्रको रेखाचित्र.
नक्सा साभार दीपनारायण साह रिसर्चगेट

लेखक परिचय र अन्य प्रकाशन

नाम: डा. नवराज सुब्बा

ठेगाना: विराटनगर, नेपाल

जन्म साल: २०१८

जन्मस्थान: आठराई हाडपाड, जिल्ला ताप्लेजुङ, नेपाल

शिक्षा: स्वास्थ्य मनोविज्ञानमा विद्यावारिधि (त्रिविवि), जनस्वास्थ्य र नेपाली साहित्यमा स्नातकोत्तर (त्रिविवि), मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, संस्कृती र जनसंख्या विषयक अध्ययन

कार्यानुभव: नेपाल सरकारको स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मंत्रालय अन्तर्गत विभिन्न जिल्लामा जिल्ला जनस्वास्थ्य अधिकृत भई साढे तीन दशक काम गरेको । जनस्वास्थ्य क्षेत्रमा अनुन्धान गरी लेख तथा पुस्तक प्रकाशित भएको। साहित्यिक तथा साङ्गितिक क्षेत्रमा रचित पुस्तक तथा एलबम् प्रकाशित रहेको।

लेखकद्वारा प्रकाशित अन्य पुस्तकहरू

सांस्कृतिक अध्ययन:

१ तुङ्गदुङ्गे मुन्धुम समीक्षा, २०२०

2 Reviewing Tungdunge Mundhum, 2020,

3. An Investigation of Tungdunge Mundhum, A Kirat Legend, 2023

४ किरात लिम्बू संस्कृति – मानवशास्त्रीय विवेचना, २०२१, २०२३

5. Kirat Limbu Culture - Anthropological Investigation, 2023

साहित्यिक सिर्जना: कवितासङ्ग्रह– जीवन मेरो शब्दकोशमा, बीच बाटोमा ब्यँझेर, यात्रा आधा शताब्दीको, चीत्कार, जोखनामा वर्तमान। गीतसङ्ग्रह– सहिदलाई सलाम, मन र माटो। निबन्धसङ्ग्रह– मनको मझोरी, समयको स्वाद, सिक्काका दुई पाटा।, Life in My Dictionary, Poems, The Mind Canvas, Essays, Self-Reflection at the Moment, Poems, Both Sides of Coins, Essays.

साङ्गितिक सिर्जना: अडियो एलबम– देशको माया, हामी पहिले नेपाली, लुकेको रहर, अमूल्य जीवन, बहारसंग, हिमालैमा हिउँ। भिडियो एलबम– प्रतिबिम्ब भाग १-४।

जनस्वास्थ्य सम्बन्धी लेखन: जनस्वास्थ्य पाटा बाटा अनुभूति, जनस्वास्थ्यका सवालहरू, जनस्वास्थ्य अभ्यास र अनुभव, खोटाङको स्वास्थ्य, Traditional and Modern Health Care Practices and Effects on Rajbanshi, Health Seeking Behaviour of Rajbanshi in Morang, Nepal, Assessment of Health Improvement Program (Co-writer)

सांस्कृतिक अध्ययन:

1. Review of 'Madhesh' Definition Found in the Nepal Academy Dictionary. Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies: 2 pp. 119-123 (4). DOI: [10.5281/zenodo.6792441](https://doi.org/10.5281/zenodo.6792441)
2. The Philosophical Analogy of the Saksak Mundhum to Greek Mythology of Genesis Man's Ages and Its Allegorical Notation. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2022; 3(3): 24-29. DOI: [10.47310/iarjhss.2022.v03i03.004](https://doi.org/10.47310/iarjhss.2022.v03i03.004)

3. A Critical Review of the Evolution of Language Families in Nepal. Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies, Volume 02| Issue 02 | March-April | 2022
4. An Analysis of the Kirat Limbu Traditional Beliefs and Culture. Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies, Volume 02| Issue 01 | Jan - Feb | 2022
5. Tungdunge Mundhum Establishes a Link Between the Sen and the Samba Dynasties. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2022; 3(1): 1-10.
DOI:[10.47310/iarjhss.2022.v03i01.001](https://doi.org/10.47310/iarjhss.2022.v03i01.001)
6. The Subba Surname Attributes to the Kirat Legacy. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021; 2(6): 24-29.
DOI:[10.47310/iarjhss.v02i06.004](https://doi.org/10.47310/iarjhss.v02i06.004)
7. Mewa Khola Toponym is a Historical Document, and Tampering With it Shows Fanaticism. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021;2(5): 1-6. DOI:[10.47310/iarjhss.v02i05.001](https://doi.org/10.47310/iarjhss.v02i05.001)
8. Tungdunge and Dhangdhang are Homonyms that Represent Limbu and Dhimal's Relationship. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; ; 2021; 2(4): 44-51.
DOI:[10.47310/iarjhss.v02i04.008](https://doi.org/10.47310/iarjhss.v02i04.008)
9. Ethnic Identity and Expansion in Kirat Samba Phyang. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021; 2(4): 1-10.
DOI:[10.47310/iarjhss.v02i04.001](https://doi.org/10.47310/iarjhss.v02i04.001)
10. Kirat, Rai, and Limbu Are Somewhat Perplexed By The Vast Array Of Ethnic Identities. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021; 2(3): 31-40. ISSN Print : 2708-6259 | ISSN Online : [2708-6267](https://doi.org/2708-6267)
11. An Overview of the Association Between the Myths and Proof of Lepmuhang Mundhum and Matsya Purana. Journal of Global Literacies, Technologies, and Emerging Pedagogies Volume 5, Issue 2, November 2019, pp. 905-921. ISSN: [2168-1333](https://doi.org/2168-1333)
12. Culture and Health: The Unifying Aspects of Cultures [SECTION] TRANS. INST-Internet-Journal for the Humanities, [INST-Conférence 7.-9.11.2003](https://doi.org/INST-Conférence%207.-9.11.2003)
More find@ <https://orcid.org/0000-0001-5700-2179>
Or <https://nrsubba.com.np/>